

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

The Husband's Subsequent Marriage in Light of the
Stipulation of Abstinence from Remarriage:

A Prolegomenon to the Theory of Nullity of Subsequent
Marriage Based on the Intent of the Parties and the
Legislator

Authors: Amir Mohammad Baboazami | Reza Daryaei

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.248668.3824>

ازدواج مجدد زوج در پرتو شرط عدم ازدواج؛
تمهیدی بر نظریه بطلان در افق اراده طرفین و قانون‌گذار

نویسندگان: امیرمحمد بابواعظمی | رضا دریائی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.248668.3824>

Copyright 2026 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

The Husband's Subsequent Marriage in Light of the Stipulation of Abstinence from Remarriage: A Prolegomenon to the Theory of Nullity of Subsequent Marriage Based on the Intent of the Parties and the Legislator

Amir Mohammad Baboazami • LLM Student in Private Law, Faculty of Law, Tarbiat Modares
University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) a.baboazami@modares.ac.ir

Reza Daryaei • Associate Professor, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities,
University of Guilan, Rasht, Iran. reza.daryaie@guilan.ac.ir

Abstract

Context & Objective: The institution of marriage (*Nikāh*) is fundamentally designed by the Islamic Lawgiver (*Shāri'*) to achieve tranquility for the spouses. Although Islamic jurisprudence (*Fiqh*) permits a husband to simultaneously contract up to four permanent marriages, the subsequent marriage of the husband, while the first marital bond subsists, is conventionally understood in contemporary societies to cause distress to the first wife, thereby undermining this foundational goal. To safeguard this marital objective, it is a frequent practice in Iran that the wife includes an ancillary stipulation requiring the husband to abstain from taking another spouse. The research acknowledges a vacuum in comprehensive legal scholarship that offers a principled and existentially focused solution consistent with the national legal framework. Therefore, the central research purpose is to identify the necessary consequential legal effect of this specific stipulation on the legal status of the husband's subsequent marriage. The primary research question is: Assuming the validity of the condition, what is the legal status of the subsequent marriage when the husband commits a breach? The authors proceed with the hypothesis that, upon the breach of the stipulation of abstinence from remarriage, the husband's subsequent marriage is subject to nullity (*Buṭlān*). The discussion outlines a three-part structure: first, validating the stipulation; second, analyzing the competing theories regarding the legal guarantee of the breach; and third, justifying the selection of the nullity theory based on core criteria.

Method & Approach: This study employs a doctrinal methodology coupled with a descriptive-analytical approach, drawing upon authoritative library resources in Islamic jurisprudence and Iranian law. As a necessary prerequisite, the study first addressed the question of the stipulation's validity (*Siḥḥat*). Arguments claiming the stipulation is void—such as those asserting it constitutes the prohibition of a permissible act (*Taḥrīm Halāl*) or represents the outright forfeiture of the right to marry (prohibited by Iranian Civil Code Article 959)—were systematically evaluated and rebutted as being legally insufficient. Accordingly, the validity of the condition was established and affirmed in light of the presumption of validity of stipulations (*Aṣalat al-Siḥḥa*). Following this determination, the analytical phase critically examined three principal jurisprudential theories concerning the consequential effect of the breach on the subsequent marriage: the Theory of Validity, the Theory of Ineffectuality (*Adam-e Nufūdh*), and the Theory of Nullity.

Findings: The primary finding validates the hypothesis: the husband's subsequent marriage, contracted in violation of the stipulation of abstinence, is subject to nullity (*Buṭlān*). This conclusion rests upon the convergence of two foundational criteria. The first criterion is the analysis of the common intent of the stipulating parties. The study posits that the conventional understanding (*'Urf*) and the true intention of the wife in demanding abstinence is to prevent the husband's subsequent marriage from ever gaining legal existence in the realm of consideration. Therefore, although structured as a stipulation of abstaining from a juridical act, its actual effect is equivalent to a negative Condition of Outcome, resulting in the Waiver of the Right to Marry. Nullity is also independently supported by the jurisprudential principle of the forfeiture of legitimate capacity, whereby the husband is deemed to have forfeited the capacity to validly execute the conflicting legal act by virtue of the preceding condition. The second criterion is the conformity of the selected theory with Islamic jurisprudence and the Iranian legal system. By analyzing various provisions of the Civil Code (specifically Articles 454, 455, 474, and 679), the study extracts a general rule demonstrating that the Lawgiver treats the violation of a stipulation to abstain from a juridical act as resulting in the nullity of the subsequent conflicting legal act.

Conclusion: In summary, the stipulation requiring the husband to abstain from subsequent marriage is legally valid. The breach of this condition necessitates the adoption of the Theory of Nullity for the subsequent marriage, a result justified by the common intent of the parties and confirmed by analogous legal rules embedded within the Iranian Civil Code. While this result provides a robust and principled legal guarantee, the nullity of the marriage carries serious potential negative social ramifications, primarily concerning the instability of the second wife's legal status and the potential deprivation of rights for children born of the void marriage. To mitigate these consequences, the research recommends a set of necessary complementary protective measures. These include the explicit legislative codification of nullity as the definitive legal guarantee; imposing a duty on registrars to warn parties of the nullity

consequence; implementing technical checks (e.g., electronic inquiry) to prevent the registration of a void subsequent marriage; establishing special legal protections and civil compensation for the second wife who married in good faith and ignorance; and resolving the issue of inheritance for children. To protect children while respecting theological rulings, the recommendation is to mandate that the natural father's estate owes the child a civil debt equivalent to the legitimate share of inheritance, thereby preventing complete deprivation. Through these comprehensive civil and protective mechanisms, the Theory of Nullity can be established as the most principled and effective legal guarantee.

Keywords: Waiver of the Right to Marry, Stipulation of Abstaining from an Act, Contractual Stipulation, Stipulation of a Result.

ازدواج مجدد زوج در پرتو شرط عدم ازدواج؛ تمهیدی بر نظریه بطلان در افق اراده طرفین و قانون‌گذار

امیرمحمد بابواعظمی • دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

a.babozami@modares.ac.ir

(نویسنده مسئول)

رضا دریائی • دانشیار، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

reza.daryaie@guilan.ac.ir

چکیده

از آنجا که ازدواج مجدد زوج نوعاً موجب رنجش خاطر زوجه می‌گردد، رایج است که ضمن عقد نکاح، زوجه بر زوج شرط نماید که در زمان وجود علقه زوجیت، زوجه دیگری را اختیار ننماید. هدف پژوهش حاضر، شناسایی اثر وضعی این شرط بر وضعیت ازدواج مجدد زوج است. فرضیه نگارندگان آن بود که نکاح مجدد زوج - در فرض اشتراط عدم ازدواج مجدد - محکوم به بطلان است. در پژوهش حاضر، با شیوه توصیفی تحلیلی و با بهره‌جویی از منابع کتابخانه‌ای، در گام نخست وضعیت صحت یا بطلان شرط پیش‌گفته به‌عنوان مدخل پژوهش مورد بررسی قرار گرفت، و آنگاه با تبیین نارسایی ادله بطلان شرط در پرتو اصل صحت، اعتبار این شرط احراز گردید. سپس سه نظریه در باب تأثیر این شرط بر نکاح مجدد زوج، مشتمل بر «نظریه صحت»، «نظریه عدم نفوذ» و «نظریه بطلان» تحلیل گردید و در نهایت با ابتناء بر دو ملاک، «نظریه بطلان» به‌عنوان نظریه مختار نگارندگان برگزیده شد؛ نخستین ملاک، «تحلیل اراده نوعی طرفین شرط» و ملاک دوم، «تطابق نظریه برگزیده با نظام قانونی ایران» بود.

واژگان کلیدی: اسقاط حق ازدواج، شرط ترک فعل حقوقی، شرط ضمن عقد، شرط نتیجه.

مقدمه

بنا بر آیه شریفه «و من آیاته ان خلق لکم من انفسکم ازواجاً لتسکنوا الیها...» (روم، آیه ۲۱)، مهم‌ترین هدفی که شارع مقدس برای نهاد ازدواج شناسایی کرده، نیل به آرامش است. تعیین یافتن آرامش در زندگی زناشویی، موکول به رعایت دغدغه‌ها و برآوردن خواسته‌هایی است که زوجین از یکدیگر انتظار دارند. از این رو با توجه به ماهیت قراردادی ازدواج، می‌توان هر آنچه را دو طرف ضمن عقد نکاح بر یکدیگر شرط می‌کنند - در فرض عقلایی بودن - به مثابه مقدمه‌ای بر هدف غایی ازدواج دانست.

با عنایت به جواز شارع مقدس در آیه شریفه «... فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلاث و رباع...» (نساء، آیه ۳)، زوج از لحاظ تکلیفی منعی ندارد که به‌طور هم‌زمان دارای چهار زوجه دائمی باشد، اما صرف‌نظر از فلسفه جواز مذکور، نمی‌توان منکر شد که در عرف جوامع امروز، ازدواج مجدد زوج در طول مدت نکاح اول، موجب رنجش خاطر زوجه است و نکاح را از هدف غایی خود منحرف می‌کند. لذا برای تضمین هدف اخیر، رایج است که ضمن عقد نکاح، زوجه بر زوج شرط کند که در ایام علقه زوجیت، زوجه دیگری اختیار نکند، اما این پرسش باقی است که در فرض تخلف زوج از شرط و مبادرت به نکاح، وضعیت ازدواج اخیر به چه صورت است؟ پرداختن به پرسش اخیر فرع بر صحیح انگاشتن شرط عدم ازدواج مجدد است. لذا به‌عنوان مدخل پژوهش، اعتبار یا عدم اعتبار این شرط بررسی و اثبات خواهد شد که شرط عدم ازدواج مجدد، در زمره شروط صحیح قلمداد می‌شود.

در خصوص شناسایی اثر وضعی شرط عدم ازدواج مجدد زوج، پژوهش‌هایی به رشته تحریر درآمده است، لیکن کماکان خلأ یک پژوهش جامع که پاسخی «هست‌انگاران» و منطبق با نظام قانونی کشور ارائه دهد و به شرح و ارزیابی نظریات گوناگون و گزینش نظریه اصولی بپردازد، احساس می‌شود. در همین راستا، پژوهش حاضر درصدد است تا با فراهم آوردن مبانی نوین، به شناسایی اصولی‌ترین ضمانت اجرا مبادرت ورزد. فرضیه نگارندگان آن است که از منظر تحلیلی و بر پایه مواد قانون مدنی، ضمانت اجرای شرط عدم ازدواج مجدد، بطلان نکاح مجدد زوج است.

جهت بررسی ادعای اخیر، مطالب مقاله حاضر در سه مبحث ارائه می‌شود. در قسمت اول، به بررسی وضعیت شرط عدم ازدواج مجدد پرداخته می‌شود. در قسمت دوم، نظریات موجود راجع به ضمانت اجرای شرط مذکور تحلیل می‌شود و در قسمت سوم، ادله و ملاک‌های اخذ نظریه بطلان

نکاح مجدد زوج به عنوان ضمانت اجرای اصولی تبیین می‌شود.

پیشینه پژوهش: پیشینه پژوهش این مقاله مشتمل بر دو قسمت است. نخست، تحقیقاتی که مستقیماً راجع به ضمانت اجرای شرط عدم ازدواج مجدد به رشته تحریر درآمده‌اند و دوم، تحقیقاتی که به شناسایی ضمانت اجرای شرط ترک فعل حقوقی پرداخته‌اند.

الف. تحقیقاتی که به شناسایی ضمانت اجرای شرط عدم ازدواج مجدد پرداخته‌اند.

در مقاله «ضمانت اجرای تخلف از شرط عدم ازدواج مجدد در عقد نکاح» نوشته اصغری آقمشهدی و اصغری آقمشهدی (۱۳۹۰)، نگارندگان بیان کرده‌اند که نکاح مجدد زوج در صورت تخلف از شرط عدم ازدواج مجدد، صحیح و ضمانت اجرای شرط، الزام قضایی شوهر به طلاق زوجه دوم همراه با پرداخت مهرالمسمی است حال آنکه در مقاله حاضر، نتیجه اخیر از طریق نقد ادله صحت و اثبات ضمانت اجرای بطلان، غیرقابل پذیرش دانسته می‌شود.

در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانش اعتبار و تضمین شرط عدم ازدواج مجدد در فقه و حقوق و روان‌شناسی» به قلم ملایی (۱۴۰۳)، پژوهشگر در نتیجه‌گیری خود این ادعا را مطرح می‌سازد که مطابق قوانین موجود نمی‌توان ضمانت اجرای شرط عدم ازدواج مجدد زوج را استنباط کرد. از این رو مقرره‌ای پیشنهادی را به مقنن ارائه می‌دهد. در پژوهش حاضر این مدعا به چالش کشیده و اثبات خواهد شد که قوانین فعلی، بطلان ازدواج مجدد را به عنوان ضمانت اجرای شرط تعیین کرده‌اند.

در مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی فقهی جواز شرط عدم ازدواج ضمن عقد نکاح» نوشته حائری و همکاران (۱۳۹۲)، حیطه پژوهش محدود به نظرات فقهی بوده است و نویسندگان، اقدام به تطبیق آن نظرات با قوانین موضوعه کشور نکرده‌اند در حالی که مقاله حاضر، تخصصاً به تطبیق نظریات موجود با مواد قانون مدنی می‌پردازد.

در مقاله «تأملی فقهی-حقوقی در شرط عدم ازدواج مجدد» نوشته رفیعی (۱۳۸۹)، نویسنده با تحلیل دیدگاه‌های فقهی و حقوقی به این نتیجه رسیده است که ازدواج دوم در فرض اشتراط عدم ازدواج مجدد، از رهگذر معنای عرفی شرط، لزوم شرط و مصلحت به ضمانت اجرای بطلان رسیده است. پژوهش حاضر نیز نتیجه بطلان ازدواج دوم را تأیید می‌کند، اما مبانی آن به طور عمده متفاوت است از جمله آنکه، در فرایند نیل به نتیجه بطلان، عنصر مصلحت اجتماعی فاقد

جایگاه تشخیص داده می‌شود؛ زیرا مصلحت اجتماعی نه به‌عنوان واقعیت حقوقی، بلکه صرفاً به‌عنوان انگیزه تقنین قابل پذیرش است. همچنین، تبیین شده است که لزوم وفای به شرط، مبنایی برای «عدم نفوذ» ازدواج مجدد است و نه «بطلان» آن. لذا مقاله حاضر از حیث ادله و ملاک، با مقاله اخیر دارای تمایز است.

ب. تحقیقاتی که به شناسایی ضمانت اجرای شرط ترک فعل حقوقی پرداخته‌اند.

در مقاله «وضعیت حقوقی معامله فضولی مسبوق به منع» نوشته محقق داماد (۱۳۹۳)، نویسنده به بررسی وضعیت عقد فضولی در فرضی پرداخته است که مالک پیش از انعقاد عقد، صریحاً منع از انجام معامله کرده باشد. ایده اصلی مقاله آن است که در چنین شرایطی، عقد فضولی نه غیرنافذ، بلکه باطل است؛ زیرا نهی پیشین به دلیل استمرار، به منزله رد ضمنی عقد قلمداد می‌شود. هرچند ظاهر بحث ایشان اختصاص به حوزه معاملات دارد، نتیجه‌گیری مزبور منحصر به این قلمرو نبوده است و قابلیت تعمیم به سایر عقود را نیز دارد. پذیرش این مبنا نیازمند توضیحی ضروری راجع به چگونگی تأثیر رد بر امر معدوم است. تبیین این موضوع در مقاله حاضر به عمل آمده است. باوجوداین، پس از بررسی این مبنا، شناسایی «رد سابق» به‌عنوان دلیل بطلان، به دلیل ناهمسویی با اراده طرفین محل چالش دانسته می‌شود.

در مقاله «اجبار اعتباری در شرط ترک فعل حقوقی» نوشته صالحی مازندرانی و میرعزیزی (۱۳۹۱)، نگارندگان ضمانت اجرای تخلف از شرط ترک فعل حقوقی را به‌واسطه مفهوم «اجبار اعتباری» تبیین و استدلال می‌کنند که این اجبار به بطلان عمل منافی شرط منجر می‌شود حال آنکه در مقاله پیش رو، این نتیجه و توجیه غیرضروری تشخیص داده می‌شود؛ زیرا استنباط بطلان عمل منافی شرط نیاز به میانجیگری مفهومی مانند اجبار اعتباری ندارد و مستقیماً از ادله‌ای که در مقاله حاضر تبیین شده‌اند، قابل دریافت است. افزون‌براین، در مقاله اخیر جای علت و معلول جابه‌جا شده است؛ چنان‌که اجبار اعتباری، در فرض وجود، معلول بطلان عمل منافی شرط است؛ زیرا بطلان به دلیل نقض شرط و سلب اعتبار حقوقی رخ می‌دهد و اجبار (مانند ابطال قضایی) به تبع آن است درحالی‌که در آن مقاله، بطلان به‌عنوان معلول اجبار اعتباری تلقی شده که از نظر منطقی نادرست است. لذا بر اساس مبانی و ملاک‌های ارائه شده در مقاله فعلی، مفهوم اجبار اعتباری و تمسک به آن، غیرضروری شناخته می‌شود.

در مقاله «بررسی فقهی و حقوقی ضمانت اجرای تخلف از شرط ترک فعل حقوقی» نوشته

سکوتی نسیمی (۱۳۹۵)، نویسنده پس از نقد دیدگاه‌های فقهی و حقوقی، نتیجه می‌گیرد که بر اساس حاکمیت اراده و اصل صحت، عمل حقوقی منافعی با شرط عموماً صحیح است، اما مشروطاً به حق فسخ عقد اصلی و مطالبه خسارت را دارد (با استثنایی مانند نکاح که فقط خسارت قابل مطالبه است)، اما در مقاله فعلی، با شناسایی اراده طرفین و قانون‌گذار، نتیجه اخیر غیرقابل پذیرش تشخیص داده می‌شود.

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، به شناسایی ضمانت اجرای اصولی شرط عدم ازدواج مجدد زوج می‌پردازد.

۱. وضعیت شرط

فقه‌ها برای اعتبار شروط ضمن عقد، شرایطی را سلباً و ایجاباً معین کرده‌اند. شرایط ایجابی عبارت‌اند از مقدور بودن، سائغ بودن و منفعت عقلایی داشتن و شرایط سلبی عبارت‌اند از عدم مخالفت با کتاب و سنت، عدم منافات با مقتضای ذات عقد، مجهول نبودن و مستلزم امر محال نبودن (محقق داماد، ۱۳۸۱، ج ۱، صص. ۶۷-۷۸؛ خوبی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص. ۳۰۲). قانون مدنی نیز به پیروی از فقه، در مواد ۲۳۲ و ۲۳۳، شروطی را که غیرمقدور، بی‌فایده، نامشروع، خلاف مقتضای ذات عقد و مجهول هستند، باطل اعلام کرده است.

پیرامون وضعیت شرط عدم ازدواج مجدد، در فقه و حقوق بحث‌های مفصلی درگرفته است. برخی فقه‌ها و حقوق‌دانان این شرط را خلاف احکام شرعیه دانسته و رأی به بطلان آن داده‌اند. در مقابل، برخی دیگر از فقه‌ها، شرط مزبور را از حیث عدم مخالفت با شرایط صحت شرط صحیح انگاشته‌اند. در حقوق نیز با وجود نظر مخالف، قریب به اتفاق حقوق‌دانان قائل به صحت شرط عدم ازدواج هستند. در ادامه، ادله قائلان به بطلان و صحت شرط عدم ازدواج مجدد را بررسی می‌کنیم.

۱.۱. احتمال بطلان

برخی از فقه‌ها شرط عدم ازدواج مجدد را به‌عنوان مصداقی از تحریم حلال قلمداد کرده و آن را به دلیل مخالفت با جواز مذکور در آیه شریفه «... فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنی و ثلاث و رباع» باطل اعلام کرده‌اند (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص. ۱۸۵؛ حلی (محقق) و بقال، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص. ۲۷۳؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۱۸۴؛ شهید ثانی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۱۹). در دلیل «المؤمنون عند شروطهم» - که دال بر لزوم وفای به شرط است - نیز التزام مؤمن به مفاد شرط

صراحتاً به عدم مخالفت با «کتاب الله» و «مشروع» منوط شده و از همین حیث، شرط عدم ازدواج مجدد بی اعتبار قلمداد شده است (حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۸، ص. ۱۶). در بطلان شرط مزبور، ادعای اجماع نیز شده است (صاحب جواهر و همکاران، بی تا، ج ۳۱: ۹۵). همچنین، در روایتی نقل شده است که امام معصوم (علیه السلام)، شرط مطلقه شدن زوجه در صورت ازدواج مجدد زوج را باطل دانسته است و زوج را مجاز به ازدواج مجدد می داند (عیاشی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص. ۲۶۶؛ بحرانی، ۱۴۱۵ق، ص. ۷۶). در روایتی دیگر، امام معصوم (علیه السلام) شرطی را که بر اساس آن، زوجین چه در زمان حیات و چه بعد از مرگ ملتزم به عدم ازدواج شده بودند، باطل اعلام کرده است (طوسی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص. ۲۳۱).

برخی حقوق دانان، شرط عدم ازدواج مجدد زوج را از آن جهت که التزام به آن ضمن نکاح دائم، عرفاً التزامی همیشگی در نظر گرفته می شود، مصداق سلب حق به طور کلی - موضوع ماده ۹۵۹ قانون مدنی^۱ - دانسته و مآلاً آن را باطل قلمداد کرده اند (کاتوزیان، ۱۴۰۰، صص. ۱۶۸ و ۱۶۹؛ خسروشاهی، ۱۳۷۷، ص. ۱۱). یکی از حقوق دانان نیز از حکم ماده ۹۴۲ قانون مدنی^۲، آمره بودن امکان اختیار زوجات متعدد را برای زوج استنباط کرده و شرط خلاف آن را به دلیل مخالفت با قانون آمره، باطل در نظر گرفته است (امامی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص. ۴۳۰). برخی نیز به پیروی از عده ای از فقها، شرط عدم ازدواج مجدد زوج را نامشروع و تبعاً باطل قلمداد کرده و جهت تأیید این نظر به ماده ۹۵۹ قانون مدنی استناد کرده اند (صفایی، ۱۴۰۱، ص. ۷۶). برخی نیز مبنای بطلان این شرط را مخالفت با حقوق راجع به شخصیت انسان دانسته اند (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۸، ص. ۱۹۲).

۲.۱. احتمال صحت

عموم و اطلاق اصل صحت اقتضا دارد که شرایط ایجابی صحت شرط را مفروض بداریم. لذا جهت اثبات صحت شرط عدم ازدواج مجدد زوج، کافی است تا به اشکالات وارده بر شرایط سلبی آن پاسخ دهیم و با بی اعتبار کردن ادله بطلان، در پناه اصل صحت، قائل به اعتبار شرط مذکور باشیم.

۱. «هیچ کس نمی تواند به طور کلی، حق تمتع و یا حق اجرای تمام یا قسمتی از حقوق مدنی را از خود سلب کند».

۲. «در صورت تعدد زوجات، ربع یا ثمن ترکه که تعلق به زوجه دارد، بین همه آنان بالسویه تقسیم می شود».

تحریم حلال، آن‌گونه که برخی فقها به آن اشاره داشته‌اند، نسبت به شرط عدم ازدواج مجدد صادق نیست؛ توضیح آنکه، امکان اختیار زوجات متعدد برای زوج از حیث ماهیت، حکمی تکلیفی و دال بر جواز (اباحه) است. در بحث تحریم حلال باید میان حکم واجب و احکام مستحب، مکروه و جایز (مباح) قائل به تفکیک شد (نایینی و همکاران، ۱۳۷۳، ج ۲، ص. ۱۰۵). آنچه مورد پذیرش نیست، جعل حرمت برای امر واجب است و از این حیث، اساساً تحریم حلال نسبت به امور مباح، مستحب و مکروه صدق نمی‌کند (انصاری، ۱۴۱۱، ج ۶، صص. ۳۵-۳۸؛ پیله‌ور، ۱۳۸۴، ص. ۵۶). به بیان یکی از فقهای معاصر، «اگر التزام به ترک یا به فعل نسبت به امر مباح تعلق گیرد، این شرط و التزام برخلاف شرع نیست؛ زیرا وجوب عرضی با اباحه ذاتی و اصلی منافات ندارد» (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۴۵۹). همچنین، می‌توان بحث را بدین نحو صورت‌بندی کرد که منظور از تحریم حلال، جعل حکم تکلیفی اولیه دال بر حرمت ازدواج مجدد است حال آنکه در شرط مزبور آنچه ابتدائاً جعل می‌شود، تعهد به ترک ازدواج است؛ یعنی زوج تکلیف وجوبی به ترک فعل ازدواج مجدد دارد و نقض تکلیف بنا بر ادله قاعده شروط مستلزم حکم حرمت است. از این رو حکم حرمت نه به فعل نکاح، بلکه به نقض عهد تعلق می‌گیرد (خمینی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص. ۶۰).

ادعای اجماع دال بر بطلان شرط عدم ازدواج مجدد، با توجه به وجود نظرات مخالف از یک سو و وجود روایات منقول از معصومین از سوی دیگر که مورد استناد طرف‌داران بطلان قرار گرفته است، به عنوان دلیلی مستقل قابل اعتنا نیست؛ زیرا اجماع مدرکی محسوب می‌شود و اجماع اصولی نیست تا حجت باشد (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص. ۱۴۴؛ میری گرجی و میرهاشمی، ۱۴۰۳، ص. ۵۴).

در خصوص روایات منقول از معصومین باید قائل بود که دلالت روایات مذکور، قابلیت اثبات بطلان نکاح مجدد زوج را ندارد؛ زیرا مفاد یک روایت دال بر مطلقه شدن زوجه بوده که نیازمند صیغه خاص و اتیان تشریفات است و به دلیل عدم امکان حصول نتیجه به محض ازدواج مجدد زوج، از سوی معصوم (علیه السلام) باطل دانسته شده است (میری گرجی و میرهاشمی، ۱۴۰۳، ص. ۵۳؛ حاجی‌علی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱). مضافاً آنچه در آن روایت به عنوان مشروط واقع شده، مطلقه شدن زوجه است و این امر، منصرف از شرط عدم ازدواج است. در روایت دیگر نیز موضوع

شرط با شرط عدم ازدواج مبیئت دارد؛ زیرا در آن روایت، موضوع شرط، عدم ازدواج تا پایان عمر زوجین بوده و از حیث سلب حق به صورت کلی باطل دانسته شده حال آنکه شرط موضوع پژوهش، شرط عدم ازدواج مجدد در طول مدت نکاح است. لذا در هر دو روایت، دلیل به اصطلاح اخص از مدعاست و قابلیت استناد به عنوان قاعده‌ای کلی را ندارد (میری گرجی و میرهاشمی، ۱۴۰۳، ص. ۵۴).

جعل شرط عدم ازدواج مجدد زوج ضمن عقد نکاح دائم نمی‌تواند بر سلب حق به طور کلی - آن گونه که برخی حقوق دانان اشاره کرده‌اند - دلالت کند؛ زیرا مقصود طرفین، اعتبار این شرط تا لحظه بقای نکاح است. فی الواقع، قصد ضمنی طرفین، محدود بودن گستره زمانی اثر آن به مدت بقای نکاح است و این امر به معنای سلب جزئی حق استیفاست و نه سلب حق به طور کلی (اصغری آقمشهدی و اصغری آقمشهدی، ۱۳۹۰، ص. ۱۹). همچنین، به نظر می‌رسد که استناد به تلقی عرف جهت اثبات همیشگی بودن شرط، با توجه به امکان قطع رابطه زوجیت و عدم ملازمه بقای زوجیت با حیات زوجین محل تأمل باشد.

استنباط آمره بودن امکان اختیار زوجات متعدد از ماده ۹۴۲ قانون مدنی نیز خالی از اشکال نیست؛ زیرا قانون‌گذار در این ماده در مقام بیان نحوه تقسیم ارث در فرض تعدد زوجه است و سیاق ماده، هیچ اشاره‌ای به آمره بودن امکان تعدد زوجه نمی‌کند (حاجی علی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱). همچنین، آنچه در این ماده یقیناً آمره است، میزان سهم الارث هریک از زوجه‌های متوفاست و تسری وصف این حکم به حکمی دیگر، تسری بلا دلیل است و در موضع شک، باید اصل عدم را جاری ساخت.

با توجه به توجیهات فوق، باید قائل بود که شرط عدم ازدواج مجدد زوج، خالی از موانع صحت بوده و بنا بر عموم و اطلاق اصل صحت، معتبر و لازم‌الرعايه است.

۲. شناسایی تأثیر شرط بر وضعیت ازدواج مجدد

شرط عدم ازدواج شرطی است که ترک فعل حقوقی ازدواج را بر زوج بار می‌کند. از این رو بنا بر عموم و اطلاق قاعده شروط، موجد حکم تکلیفی وجوب رعایت شرط است و تخلف از آن،

مستوجب حکم تکلیفی حرمت است. لذا در وجود اثر تکلیفی شرط مزبور تردیدی نیست^۱، اما آنچه مقصود این پژوهش است، یافتن اثر وضعی آن بر نکاح مجدد است. حکم وضعی، حکمی است که به وضعیت‌ها تعلق می‌گیرد و برخلاف حکم تکلیفی، به‌طور مستقیم وظیفه‌ای برای شخص مکلف تعیین نمی‌کند (عسکری، ۱۳۹۴، ص. ۳۰). در فقه و حقوق، بحث‌هایی راجع به وضعیت عمل حقوقی منافی شرط صورت گرفته است که قابلیت اعمال بر شرط عدم ازدواج مجدد زوج را دارد. به همین اعتبار، وضعیت حقوقی ازدواج مجدد زوج در فرض اشتراط عدم ازدواج مجدد را می‌توان در سه نظریه عمده خلاصه کرد. ۱. نظریه صحت ازدواج مجدد، ۲. نظریه عدم نفوذ ازدواج مجدد و ۳. نظریه بطلان ازدواج مجدد. در ادامه، ادله و استدلال‌ات سه نظریه فوق ارزیابی و سپس نظریه برگزیده تبیین می‌شود.

۱.۲. نظریه صحت نکاح مجدد

برخی فقها (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۲۸۱؛ روحانی، بی‌تا، ج ۲۲، ص. ۲۰۰؛ سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۱۰۱) و حقوق‌دانان (کاتوزیان، ۱۳۹۹، ص. ۹۴) تنها اثر شرط ترک فعل حقوقی را ایجاد حکم تکلیفی حرمت (به تبع ترک عمل واجب وفای به شرط) دانسته‌اند و هیچ‌گونه اثر وضعی را از جانب شرط بر مشروط‌به متصور نیستند. مطابق این نظر، تنها اثر شرط عدم ازدواج مجدد زوج آن است که تخلف مشروط‌علیه از مفاد آن، معصیت محسوب می‌شود و موجب عذاب اخروی برای متخلف است، اما این امر خللی به صحت نکاح مجدد وارد نمی‌سازد. نظر اخیر بر چندین مبنا استوار است.

۱.۱.۲. تفاوت تکلیف و وضع

متعلق شرط ترک فعل حقوقی، فعلی از افعال مشروط‌علیه است که مشروط‌به واقع شده و مطابق عموم و اطلاق ادله قاعده شروط، اثر آن ایجاد تعهد نسبت به ترک فعل است. تعهد از حیث ماهیت، حکمی تکلیفی است. لذا اثر اولیه و بالذات شرط فعل، چیزی جز حکم تکلیفی نمی‌تواند باشد (خویی، ۱۴۱۷ق، ج ۶، ۱۲۷).

۱. برای دیدن نظر مخالف رک به: گلیاگانی، ۱۳۷۱، ج ۱ و نیز شهید اول، ۱۴۱۰ق، ج ۱.

ایراد خلل در وضعیت عمل حقوقی منافی شرط، مستلزم مخدوش کردن یکی از شرایط اساسی صحت عقد از جمله قصد، رضا، اهلیت، مشروع بودن جهت عقد و معین بودن موضوع عقد است. صحت یا بطلان عمل حقوقی ماهیتاً حکمی وضعی است. استقلال حکم تکلیفی از حکم وضعی ایجاب می‌کند که علی‌الاصول تکلیف وجوبی به عدم انجام ازدواج را دخیل در حکم وضعی صحت یا بطلان ازدواج ندانیم؛ زیرا ادله شروط دلالتی نسبت به تأثیر وضعی شرط بر عمل حقوقی منافی ندارد و در موضع شک، اصل عدم تأثیر جاری می‌شود. در نتیجه، باید به حرمت تخلف از شرط اکتفا کرد و دایره تأثیر شرط را به این حکم تکلیفی محدود ساخت.

۲.۱.۲. نظریه عدم دلالت نهی بر فساد عمل حقوقی منهی‌عنه

در علم اصول، نظرات متفاوتی راجع به دلالت یا عدم دلالت نهی بر فساد عمل حقوقی منهی‌عنه ابراز شده است. اصولیون به جهت شناسایی دلالت نهی بر فساد یا عدم فساد، آن را به چندین نوع تقسیم کرده‌اند. برخی قائل به تفکیک میان نهی ارشادی و نهی مولوی‌اند؛ به گونه‌ای که در مورد اول، از آنجاکه قصد ناهی از نهی، ارشاد به وجود مفسده در عمل منهی‌عنه است، نهی را حمل بر فساد می‌کنند حال آنکه در مورد دوم، منظور ناهی را محصور در بیان حرمت می‌دانند و چنین دلالتی را برای آن متصور نیستند. برخی دیگر نیز دلالت نهی را وابسته به موضوع مورد نهی می‌دانند؛ بدین نحو که اگر نهی به سبب (خود فعل منهی‌عنه) تعلق گیرد، موجب فساد نیست و اگر به مسبب (آثار و نتایج فعل منهی‌عنه) تعلق بگیرد، دال بر فساد است. گروهی از اصولیون نیز در صورت برخورد نهی با یکی از ارکان یا شروط مقوم عمل منهی‌عنه، آن را دال بر فساد دانسته‌اند و در غیر این صورت عمل منهی‌عنه را صحیح قلمداد می‌کنند.

صیغه نهی، علی‌الاصول بیانگر الزام به ترک فعل به صورت جدی است. لذا معنای حقیقی آن جعل حرمت نسبت به ارتکاب عمل مورد نهی است. این همان معنای مولوی بودن نهی است. معنای اخیر را باید منصرف از معنای ارشادی (فساد عمل منهی‌عنه) دانست. لذا استنباط فساد از نهی، فی الواقع کشف معنای مجازی نهی است و تا زمانی که وجود قرینه‌ای دال بر معنای فساد محرز نشود، نمی‌توان به دلالت نهی بر فساد عمل منهی‌عنه قائل بود. مضافاً، در شرط عدم ازدواج مجدد زوج، آنچه یقیناً مورد نهی واقع شده، خود ازدواج است و نه آثار آن (نظیر زوجیت). لذا به این اعتبار می‌توان گفت که متعلق نهی، سبب (صیغه نکاح) است و نه مسبب (نتیجه نکاح).

همچنین، نهی به ارکان ازدواج یا شروط مقوم (نظیر ایجاب و قبول) تعلق نمی‌گیرد تا بتوان آن را بر فساد نکاح حمل کرد.

بنا بر این نظر، بیان نهی در قالب شرط عدم ازدواج مجدد، صرفاً حرمت ارتکاب عمل منهی‌عنه را افاده می‌کند. به دیگر سخن، ظهور الفاظ نهی دلالتی بر بطلان عمل مذکور ندارد. ازاین‌رو معقول نیست که دلالت نهی را بلا دلیل توسعه دهیم و حکم بطلان را از آن استخراج کنیم.

۳.۱.۲. اصل صحت

یکی از اصول عملی مستقر در مقام شک، اصل صحت است. این اصل که مبتنی بر سیره عقلا و امضای شارع است (حائری، بی‌تا، ج ۲، ص. ۲۳۹؛ بجنوردی و همکاران، ۱۳۷۷، ج ۱، ص. ۲۸۷)، دلالت بر این دارد که در صورت شک در فساد یا صحت یک عمل حقوقی، باید آن را حمل بر صحت کرد. لذا با وقوع صورت عرفی عقد، اصل صحت ایجاب می‌کند که عقد را حمل بر صحت کنیم (شهیدی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۱۷۷) مگر آنکه دلیلی برخلاف آن اقامه شود. این اصل در نظام حقوقی ایران نه تنها بر مبنای فقه اسلامی واجد حجیت است، بلکه قانون‌گذار صراحتاً در ماده ۲۲۳ قانون مدنی، بر اعتبار آن تأکید کرده است.

ازجمله مصادیق این بحث، حالتی است که در ضمن عقد، شرطی مبنی بر ترک فعل حقوقی خاصی از سوی یکی از طرفین عقد گنجانده می‌شود. در این حالت، آنچه مشکوک است، صحت یا عدم صحت عمل منافی با شرط است. یقیناً با انعقاد عمل حقوقی منافی شرط، نقض عهد صورت می‌گیرد، اما در تسری اثر شرط به شرایط عامه صحت اعمال حقوقی تردید وارد است؛ یعنی با توجه به دلالت ادله شروط، شک داریم که باید دایره تأثیر شرط را تا بی‌اعتباری عمل منافی با آن بگسترانیم یا خیر. این شک مجرای اصل صحت است.

بنابراین، مهم‌ترین دلیل صحیح انگاشتن عمل حقوقی منافی با شرط، همین اصل است؛ زیرا بار اثبات بر دوش مدعیان عدم صحت است و تا زمانی که این امر اثبات نشود، نمی‌توان از اصل عدول کرد. لذا در غیاب دلیلی صریح بر بطلان یا عدم نفوذ، نمی‌توان صرف مخالفت با شرط را موجب فساد وضعی دانست. ازاین‌رو نکاح مجدد زوج در فرض وجود شرط عدم ازدواج، اگر از منظر قواعد عمومی ایرادی نداشته باشد، بر اساس اصل صحت، صحیح خواهد بود.

۲.۲. نظریه عدم نفوذ ازدواج مجدد

مطابق این نظریه، وضعیت عمل حقوقی منافی شرط ترک فعل حقوقی غیرنافذ است و تنفیذ و رد آن، به ید مشروطه است. برای توجیه این نظر می‌توان به مبانی زیر تمسک جست.

۱.۲.۲. جعل حق برای مشروطه

به موجب اشتراط شرط، متناظر با حکم تکلیفی وجوب رعایت شرط که بر عهده مشروط‌علیه ایجاد می‌شود، برای مشروطه نیز حقی در عالم اعتبار ایجاد می‌شود (محقق داماد، ۱۳۸۴، ص. ۹۲). حق اخیر نه تنها به خود شرط، بلکه به عنوان شرط نیز تعلق می‌گیرد (نعمت‌اللهی، ۱۳۸۸، ص. ۲۱ و ۲۲). به دیگر سخن، مشروطه نه تنها حق دارد تا رعایت شرط را از مشروط‌علیه مطالبه کند، بلکه مُحق بر حصول نتیجه مشروطه - در اینجا عدم نفوذ نکاح مجدد - نیز است. در توجیه حق اخیر می‌توان گفت که این حق به تبع حق مطالبه مشروطه از مشروط‌علیه به وجود آمده است؛ زیرا تصرف مشروط‌علیه در متعلق شرط منجر به تفویت حق مطالبه مشروطه می‌شود. لذا از حق مطالبه مشروطه، حق دیگری پدید می‌آید که ناظر بر خود متعلق شرط است و موانع نفوذ عمل منافی با شرط می‌شود (سعادت‌مصطفوی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۶). حتی برخی (نعمت‌اللهی، ۱۳۸۸، ص. ۳۲)، لزوم تعلق حق به مورد شرط را ضروری ندانسته و صرف تعلق شرط به عنوان آن را برای غیرنافذ شدن آن کافی دانسته‌اند. از این رو با اعتبار حق برای زوجه نخست، ازدواج مجدد زوج به دلیل تعارض با این حق، محکوم به عدم نفوذ است و تنفیذ و رد آن به اختیار زوجه قرار می‌گیرد.

۲.۲.۲. ضمانت اجرای لزوم عقد

شرط مندرج ضمن عقود لازمی همچون نکاح بنا بر ادله‌ای نظیر «اوفوا بالعقود» و قاعده تبعیت شرط از عقد، از حیث وضعی لازم محسوب می‌شوند. از این رو مشروط‌علیه اصولاً نمی‌تواند از شرط تخلف کند؛ زیرا تخلف وی از شرط به منزله زیر پا نهادن بخشی از عقد و تبعاً فسخ عملی آن است. فسخ عقد جز در موارد مشخص، فاقد اثر حقوقی است.

۱. حق به معنای عام که شامل ملک و حق به معنای خاص است.

اعتقاد به ابقای لزوم شرط ولو با تخلف از مفاد آن، بیان‌کننده آن است که عمل حقوقی منافعی شرط در عالم اعتبار به وقوع نپیوسته است؛ زیرا پذیرش خلاف نظر اخیر، منجر به پذیرش صحت فسخ عملی عقد می‌شود درحالی‌که موارد خیار فسخ عقد محدود است و ارتکاب عمل منافعی شرط از موجب فسخ محسوب نمی‌شود.

با اتکا بر این مبنا، باید قائل بود که مفاد ادله لزوم علاوه بر حکم وضعی لزوم عقد مستلزم حکم عدم نفوذ اعمال حقوقی منافعی شرط - به عنوان ضمانت اجرای لزوم عقد - نیز است (نعمت‌اللهی، ۱۳۸۸، ص. ۲۲).

۳.۲.۲. ضمانت اجرای وجوب شرط

وجوب شرط ترک فعل حقوقی اقتضا دارد تا ترک اعمال منافعی آن، به مثابه مقدمه ایفای شرط واجب شمرده شود. مشروطاً علی‌به واسطه شرط، سلطه مشروع خویش بر اعمال منافعی شرط را از دست می‌دهد (نایینی و همکاران، ۱۳۷۳، ج ۲، ص. ۲۶). لذا هر عملی که تخلف از شرط محسوب شود، تکلیفاً بر وی حرام است. این حرمت مستند به تضييع حق است که مشروطاً از طریق شرط به دست آورده است؛ زیرا در فرض اسقاط حق، وجوب وفای به شرط نیز ساقط می‌شود (سعادت‌مصطفوی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۵). به همین جهت، معقول نیست که بپذیریم شارع ابتدائاً به دلیل حمایت از منفعت مشروطاً، ایفای شرط را واجب کند و سپس به سبب تخلف از شرط، صرفاً قابلیت فسخ عقد اصلی و حرمت تکلیفی را به عنوان اثر تخلف از شرط جعل کند؛ زیرا در فرض پذیرش نظر اخیر، این پرسش به ذهن متبادر می‌شود که اولاً، مگر فسخ عقد همواره با حفظ منفعت مشروطاً ملازمه دارد و ثانیاً، چگونه عذاب اخروی متخلف می‌تواند منفعت ازدست‌رفته مشروطاً را بازیابی کند؟ لذا باید عقلایی‌ترین اثر را به حکم شارع نسبت داد. به نظر می‌رسد که بهترین طریق برای حفظ منفعت مشروطاً، اعتقاد به عدم نفوذ عمل حقوقی منافعی شرط باشد.

۴.۲.۲. قاعده لاضرر

قاعده لاضرر که مستند به روایت نبوی «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» است (حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۴، ص. ۲۶؛ حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۸، ص. ۳۲)، یکی از قواعد مسلم در فقه امامیه است که به موجب آن، شارع مقدس احکام ضرری اعم از تکلیفی و وضعی (موسوی بجنوردی، ۱۳۶۶، ص. ۴۱) را از دایره اعتبار شرعی خارج دانسته است. لذا در هر جا که حکم عرفاً صدق

تضرر کند، اعمال این قاعده موضوعیت می‌یابد؛ همان‌گونه که در قضیه سمره بن جندب، ورود مکرر صاحب نخل بدون استیذان از صاحب‌خانه، از جانب پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) مصداق عرفی ضرر دانسته شد.

قاعده لاضرر دارای این قابلیت است تا به‌عنوان یکی از مبانی غیرنافذ ساختن وضعیت اعمال حقوقی منافی شرط به کار گرفته شود؛ زیرا عرفاً در اثر شرط، مشروط‌له دارای منفعتی شرعی و عقلایی نسبت به موضوع شرط می‌شود و صحت عمل حقوقی منافی با شرط، عملاً منجر به سلب منفعت و ایزای وی می‌شود. بر همین مبنا، حکم اولیه، صحت و نفوذ اعمال حقوقی است، اما این حکم اولیه در فرض تخلف از شرط ضمن عقد، عرفاً مستلزم ورود ضرر به طرف مشروط‌له می‌شود. در این حالت، قاعده لاضرر به‌عنوان قاعده‌ای حاکم بر سایر قواعد، موجب نفی حکم ضرری می‌شود.

قدر متیقن آن است که با عدم نفوذ عمل حقوقی منافی شرط، از ایراد ضرر به مشروط‌له جلوگیری می‌شود و بر همین مبنا می‌توان قائل بود که وضعیت نکاح مجدد زوج در فرض اشتراط عدم ازدواج مجدد، عدم نفوذ است.

۳.۲. نظریه بطلان ازدواج مجدد

به اعتقاد برخی (انصاری، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص. ۳۲۴؛ یزدی و خمینی، ۱۳۸۰، ص ۸۹۰؛ صدر و حکیم، ۱۳۹۶، ج ۲، ص. ۲۹۶؛ محقق داماد، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۴۷؛ فروغی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲)، شرط ترک فعل حقوقی دارای اثر وضعی بطلان بر عمل حقوقی منافی با آن است؛ بدین نحو که مشروط‌له اساساً نمی‌تواند عمل حقوقی منافی شرط را به‌صورت صحیح در عالم اعتبار واقع سازد. می‌توان گفت که این اثر، شدیدترین ضمانت اجرای ممکن برای شرط ترک فعل حقوقی است. جهت اثبات این ضمانت اجرا می‌توان به مبانی زیر اشاره کرد.

۱.۳.۲. نظریه ترادف عرفی شرط ترک فعل حقوقی با اسقاط حق

بنا بر این نظر، شرط ترک فعل حقوقی عرفاً شرط نتیجه منفی است و اثر مطلوب آن، اسقاط حق انجام اعمال حقوقی منافی شرط است (فروغی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲)؛ زیرا عموماً مقصود از چنین شرطی، اطمینان یافتن از عدم ایجاد عمل منافی با آن در عالم اعتبار است. شیخ انصاری در بحث اشتراط سقوط خيار مجلس ضمن عقد بیان می‌دارد که تخلف از شرط و اعمال خيار مجلس، نافذ

نیست و عقد به لحاظ سلب امکان فسخ، کماکان پابرجاست (انصاری، ۱۴۱۱ق، ج ۲، صص. ۳۲۵-۳۲۴). مرحوم یزدی نیز نتیجه اخیر را در فرض شرط عدم عزل وکیل می‌پذیرد و قائل است که تخلف از شرط موجب اثر نیست (یزدی و خمینی ۱۳۸۰، ج ۲، ص. ۱۲۲). مرحوم حکیم مشخصاً در فرض اشتراط عدم ازدواج مجدد زوج ضمن عقد نکاح، تخلف زوج از شرط را بلااثر دانسته و حکم به بطلان نکاح مجدد وی داده است (صدر و حکیم، ۱۳۹۶، ج ۲، ص. ۲۹۶). نتیجه‌ای که افراد مذکور بیان داشته‌اند، خصوصیتی نسبت به عقود مورد فرض ندارد و جملگی بیان‌کننده ترادف شرط ترک فعل حقوقی و اسقاط حق هستند.

در توجیه این نظر باید گفت که از آنجاکه اشتراط، عملی حقوقی و مانند سایر اعمال حقوقی، تابعی از قصد طرفین است، برای یافتن اثر واقعی آن به‌ناچار باید به اراده طرفین مراجعه کرد و خود را درگیر الفاظ و پیچیدگی‌های تحلیلی نکرد؛ زیرا عموم مردم در انعقاد عقود و درج شروط، فهم عرفی خود را ابراز می‌کنند.

وقتی که عدم انجام عمل حقوقی اشتراط می‌شود، مشروط‌له نوعاً قصد دارد تا با آن، از اعتبار یافتن عمل حقوقی منافی شرط جلوگیری کند و متقابلاً مقصود مشروط‌علیه نیز سر سپردن به خواسته مشروط‌له است. لذا می‌توان گفت هر جا که شرط ترک فعل حقوقی اشتراط می‌شود، مقصود واقعی طرفین عرفاً اسقاط حق مشروط‌علیه نسبت به انجام اعمال حقوقی منافی شرط است.

صرفاً اثر اخیر می‌تواند بیشترین تطابق را با اراده نوعی طرفین شرط داشته باشد (میرزائزاد جویباری، ۱۴۰۱، ص. ۴۰۱). لذا به‌عنوان قاعده کلی می‌توان گفت که عمل منافی با شرط ترک فعل حقوقی، محکوم به بطلان است.

۲.۳.۲. نظریه دلالت نهی بر بطلان عمل حقوقی منهی‌عنه

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، اختلاف‌نظر شدیدی میان اصولیون راجع به دلالت یا عدم دلالت نهی بر فساد (بطلان) عمل منهی‌عنه دیده می‌شود. قدر متیقن آن است که نهی در پاره‌ای از موارد بر فساد و در پاره‌ای دیگر از موارد، بر عدم فساد دلالت دارد (زراعت، ۱۳۸۴، ص. ۸۷). مطلب اخیر مؤید آن است که نفس صیغه نهی نه به دلالت لفظی و نه به دلالت عقلی، لزوماً به فساد منجر نمی‌شود (زراعت، ۱۳۸۴، ص. ۸۷). لذا یافتن چنین دلالتی نیازمند قرائن خارجی است.

ورود به این بحث نیازمند توضیح تمایزاتی است که فقها نسبت به انواع نهی انجام داده‌اند. از آنجاکه تمایزات مزبور در مبحث «عدم دلالت نهی بر بطلان عمل منهی‌عنه» توضیح داده شده است، از تکرار آن خودداری می‌کنیم و مستقیماً به توجیه دلالت نهی بر بطلان عمل منهی‌عنه می‌پردازیم.

به نظر می‌رسد که غرض از ایجاد تمایز میان نواهی از حیث مولوی یا ارشادی بودن، سببی یا مسببی بودن و تعلق یا عدم تعلق به ارکان منهی‌عنه، کشف اراده ناهی است؛ زیرا نفس صیغه نهی توانایی معین کردن غرض وی را ندارد. لذا بهترین راه جهت یافتن اثر واقعی نهی، تحلیل اراده ناهی است.

جهت نیل به مقصود فوق، ارشادی یا مولوی بودن، سببی یا مسببی بودن یا برخورد آن با ارکان و شروط مقوم عمل منهی‌عنه، موضوعیتی ندارد و همگی، طریقی جهت یافتن غرض ناهی هستند. به همین دلیل نمی‌توان ملاک تشخیص دلالت نهی را مطلقاً به این تمایزات محدود کرد؛ کمالینکه در مواردی نهی مولوی، نهی سببی و نهی ناظر به غیررکن نیز دال بر بطلان دانسته شده‌اند. مثلاً در آیه «... و حرّم الربا...» (بقره، آیه ۲۷۵) با آنکه نهی از جنس مولوی است، اما مطابق نظر مشهور، دال بر فساد معامله ربوی است یا در حدیث نبوی «نهی رسول الله (صلی الله علیه و آله) عن بیع الغرر»؛ نهی به خود صیغه بیع (سبب) تعلق گرفته، اما معامله غرری فاسد دانسته شده است یا در روایت نبوی «نهی رسول الله (صلی الله علیه و آله) عن بیع الآبق»، با آنکه نهی به ایجاب، قبول یا سایر ارکان بیع آبق (برده فراری) تعلق نگرفته، اما دلالت آن بر فساد بیع، مورد پذیرش فقها واقع شده است. لذا باید امکان تمسک به سایر طرق و قرائن را جهت شناسایی اراده ناهی گشوده دانست و خود را محصور در تمایزات یادشده نکرد.

براین اساس، به نظر می‌رسد که در شرط عدم ازدواج مجدد زوج، ناهی (زوجه) درصدد است تا با صیغه نهی، فساد نکاح مجدد زوج را اراده کند؛ زیرا صرف حرمت تکلیفی نمی‌تواند غرض نوعی وی مبنی بر حفظ آرامش زندگی مشترک را تأمین کند؛ ضمن آنکه تخلف از شرط فوق، صرفاً موجب حق مطالبه خسارت معنوی است و امکان فسخ نکاح را به زوجه نمی‌دهد. لذا معقول نیست که مقصود ناهی را محصور در موارد اخیر بدانیم و غرض از نهی را به جعل حرمت تقلیل دهیم. این نظر با نظر اصولیونی که تشخیص دلالت نهی را دائر مدار فهم عرفی از آن می‌دانند (حائری اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص. ۱۴۰؛ شیخ بهایی و کریم، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۱۲۰)

همسوست.

۳.۳.۲. نظریه سلب قدرت شرعی

در فرض تخلف از شرط ترک فعل حقوقی، عمل حقوقی منافی با شرط، مشمول عموم و اطلاق دلیل «اوفوا بالعقود» نمی‌شود؛ زیرا عقود مخالف با شرع از دایره اعتبار شرعی خارج‌اند و بنا بر تخصیص عقلی، لازم‌الوفا نیستند؛ توضیح آنکه، به واسطه شرط، اعتبار اعمال منافی با شرط شرعاً از مشروط‌علیه سلب شده است (ایزدی فرد و کاویار، ۱۳۸۹، صص. ۱۷۲-۱۷۳) و وی از جانب شارع مقدس فاقد اراده تشریعی و اعتباری دانسته می‌شود. عبارت «الممتنع شرعاً کالممتنع عقلاً» ناظر بر همین معناست که ایجاد اثر نسبت به اعمالی که شرعاً ممنوع شده‌اند، محال است (محقق داماد، ۱۳۹۹، ج ۱، صص. ۲۴۳-۲۴۴). لذا قدرت مشروط‌علیه نسبت به ایجاد عمل حقوقی منافی با شرط به واسطه مدلول «المؤمنون عند شروطهم» مسلوب محسوب و عمل حقوقی مذکور، باطل قلمداد می‌شود. در نتیجه، باید قائل به بطلان ازدواج مجدد زوج در فرض وجود شرط عدم ازدواج باشیم (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۳، صص. ۵۴-۵۵).

۴.۳.۲. نظریه بطلان ناشی از رد سابق

مبنای این نظریه، متکی بر «جعل حق برای مشروط‌له» است که در بحث عدم نفوذ عمل حقوقی منافی با شرط، به عنوان یکی از مبانی معرفی شد.

همان‌گونه که قبل‌تر بیان شد، بدین اعتبار که شرط موجب حق برای مشروط‌له بوده و وجود این حق سبب آن است که سلطه مشروط‌علیه بر عمل منافی با شرط محدود شود، لذا اصولاً عمل حقوقی منافی با شرط محکوم به عدم نفوذ و تنفیذ و رد آن به اختیار مشروط‌له است. با وجود این، آنچه موجب می‌شود تا عمل حقوقی منافی با شرط باطل دانسته شود، وجود رد سابق از جانب مشروط‌له و مؤثر بودن آن در بی‌اعتباری عمل حقوقی لاحق است. بدین ترتیب، با احراز رد سابق از جانب مشروط‌له، اساساً فرصتی برای غیرنافذ ماندن این عمل حقوقی نمی‌ماند و عمل مذکور بلافاصله باطل می‌شود. نظم منطقی نظریه حاضر را می‌توان به‌نحو زیر صورت‌بندی کرد.

الف. شرط، موجب حق برای مشروط‌له است.

ب. وضعیت حقوقی عمل منافی با شرط علی‌الاصول غیرنافذ است.

ج. تنفیذ یا رد عمل حقوقی منافی با شرط، به اختیار مشروط‌له است.

د. نهی موجود در شرط، مفید رد عمل حقوقی غیرنافذ است و در نتیجه، عمل حقوقی مذکور بلافاصله باطل دانسته می‌شود.

پذیرش نظریه اخیر با چالش‌های جدی روبه‌روست از جمله چالش تبیین نفوذ رد سابق بر عمل حقوقی لاحق؛ توضیح آنکه، رد عمل حقوقی غیرنافذ ماهیتاً ایقاع و وجود موضوع نیز برای اعتبار اعمال حقوقی - از جمله ایقاعات - ضروری است (کاتوزیان، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۳). لذا برای نافذ بودن رد و ترتب اثر آن بر عمل حقوقی غیرنافذ، نیاز است تا عمل حقوقی مزبور موجود باشد. با این توضیح، آنچه حین اندراج شرط رد شده، عمل حقوقی معدوم است. به عبارت دیگر، رد به معدوم تعلق گرفته و از این حیث، منطقاً فاقد اثر است. از این رو چگونه می‌توان چنین ردی را مؤثر بر عمل حقوقی آینده دانست؟ این مسئله مشابه مسائلی نظیر اسقاط «ما لم یجب» است که مطابق نظر مشهور، تا زمانی که حق یا سبب حق موجود نشود، نمی‌توان آن را ساقط کرد. ماده ۲۵۲ قانون مدنی^۱ نیز که به عدم لزوم فوری بودن رد یا تنفیذ اشاره دارد، می‌تواند مزید بر چالش باشد؛ زیرا تصریح بر عدم فوریت تنفیذ یا رد، فرع بر وجود عمل حقوقی غیرنافذ است.

پاسخ به چالش‌های فوق در گروی فهم بنیادین از ماهیت حقوق و اعتباری دانستن آن است.^۲ با آنکه عبارت «حقوق عالم اعتبار است» در لسان حقوق‌دانان رواج دارد، اما به نظر می‌رسد که کاربست آن در استدلال‌ات حقوقی مهجور مانده است. به عنوان مقدمه‌ای ضروری، ابتدائاً لازم است که به اجمال مفهوم «اعتباری» را در مقابل مفهوم «حقیقی» تبیین کرد و سپس با اتکا بر عدم امکان تسری قواعد حقیقی به قواعد اعتباری - به عنوان یکی از الزامات اعتباری بودن حقوق - به توجیه نظریه بطلان ناشی از رد سابق مبادرت ورزید.

در اصطلاح فلاسفه، «اعتبار» فعالیتی معرفتی و مبتنی بر تشبیه و استعاره است که در آن، مفهومی به غیرمصدق واقعی‌اش منطبق می‌شود (بوذری‌نژاد و مرندی، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۰)؛ یعنی قوام هر اعتبار به قرار دادن شیئی به عنوان مصداق یک مفهوم است که خارجاً مصداق آن نباشد (لاریجانی، ۱۳۸۷، صص. ۱۱۲-۱۱۳). لذا می‌توان گفت که «اعتباری» مفهومی است که وجود خارجی (مطابق) نداشته باشد و صرفاً به واسطه اعتبار معتبر جعل شود. علامه طباطبائی با توجه به

۱. «لازم نیست اجازه یا رد فوری باشد. اگر تأخیر موجب ضرر طرف اصیل باشد، مشارالیه می‌تواند معامله را به هم بزند».

۲. برای مطالعه راجع به ماهیت اعتباری حقوق رک به: دریایی، ۱۴۰۳، ب. صص. ۶۱-۸۸.

خاستگاه اعتباریات، آن‌ها را به اعتباریات قبل‌الاجتماع و بعدالاجتماع تقسیم کرده است. بدین ترتیب، به‌اجمال می‌توان گفت که حقوق جزو اعتباریات اخیرالذکر است (صادقی نشاط، ۱۳۹۶، ص. ۳۹) و غایت آن در پیوند با ضرورت‌های اجتماعی معنا می‌یابد. در مقابل، «حقیقی» به مفهومی گفته می‌شود که در عالم خارج موجود است و وجود آن قطع نظر از ادراک مُدرک است (مکارم شیرازی و قدسی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص. ۳۴).

جعل امور اعتباری، ناظر بر نیازهای اجتماعی انسان (مکارم شیرازی و قدسی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص. ۳۴) و در پاسخ به نیازهای نوعی وی پدید آمده است. لذا می‌توان گفت که امور اعتباری نیازپورده هستند (دریائی، ۱۴۰۳ ب، ص. ۶۵). به اتکای همین نیازپروردگی، خصیصه زمانمند و مکانمند بودن نسبت به این امور فهم می‌شود.

تفکیک دایره اعتباریات از حقیقیات واجد آثار مهمی است. یکی از این آثار، عدم امکان تسری قواعد حقیقی بر قواعد اعتباری است. برای مثال، در عالم تکوین محال است که معلول بر علت مقدم شود، اما در عالم اعتبار ممکن است مفاهیمی مانند «اسقاط ما لم یجب» مطرح شوند که در آن، امری قبل از وجوبش ساقط می‌شود. این امر نشان‌دهنده تفاوت بنیادین میان دو عالم است.

با ابتنای اعتبار بر نیازهای اجتماعی انسان، می‌توان بهترین ضابطه جهت عقلایی بودن اعتبار را کارآمدی و فایده‌مندی آن دانست. تا زمانی که امر اعتباری قادر به برطرف کردن نیازهای نوعی انسان باشد، وصف عقلایی بودن نیز همراه آن خواهد بود. باید توجه داشت که عقلایی بودن شیء در عالم اعتبار، منصرف از معنای عقلایی بودن در عالم واقع است. در عالم واقع، حسب وجود مابه‌ازای خارجی می‌توان صدق و کذب گزاره‌ها را یافت. مثلاً این گزاره که آتش واجد وصف حرارت است، قابل راستی‌آزمایی در عالم واقع است. در صورت صادق بودن، آن گزاره موصوف به عقلایی بودن است و برعکس، اما عقلایی بودن امر اعتباری، دائر مدار فایده‌مندی و اطفای نیازهای ناظر بر آن است و نه صدق و کذب آن؛ زیرا امور اعتباری اساساً از دایره راستی‌آزمایی خارج هستند. از این حیث، اگر اسقاط ما لم یجب را ناظر به یکی از نیازهای نوعی انسان قلمداد کنیم و اعتبار آن را فایده‌مند بدانیم، آنگاه نمی‌توانیم بر اساس تقدم سبب بر مسبب - که از قواعد عالم واقع است - عقلایی نبودن و بی‌اعتبار بودن آن را دریافت کنیم.

بر همین مبنا، می‌توان به توجیه صحیح بودن رد سابق بر عمل حقوقی غیرنافذ و در نتیجه، بطلان عمل مذکور پرداخت. پرسش اینجاست که آیا عدم رعایت تقدم علت (عقد غیرنافذ) بر معلول (حق تنفیذ یا رد)، واجد اشکال است یا خیر؟ یعنی آیا می‌توان بدون وجود عقد غیرنافذ، به رد یا تنفیذ مبادرت کرد؟ چنان‌که رفت، به لحاظ اعتباری بودن اعمال حقوقی نمی‌توان اشکالی را از جهت عدم رعایت اقتضائات عالم واقع وارد دانست. از این‌رو، همان‌گونه که شخص قادر است پس از ایجاد عمل حقوقی غیرنافذ، آن را تنفیذ یا رد کند، می‌تواند پیشاپیش نسبت به رد عمل حقوقی‌ای که در صورت وقوع نیازمند رد یا تنفیذ وی است، اقدام کند. فایده‌ای که بر اعتبار اخیر مرتب است، تعیین وضعیت قطعی عمل حقوقی اصولاً غیرنافذ است؛ بدین نحو که از سرگردانی و منتظر ماندن طرفین عمل حقوقی غیرنافذ جلوگیری می‌کند.

همچنین، شایان ذکر است که مفهوم مخالف حکم ماده ۲۵۲ قانون مدنی، دلالت صحیحی بر لزوم تقدم وقوع عمل حقوقی غیرنافذ بر تنفیذ یا رد ندارد؛ زیرا مطابق نظر اصولیون، مفهوم مخالف در مواردی نظیر حصری یا شرطی بودن قضیه دارای حجیت است.

در نتیجه، اگر زوجه در ضمن نکاح بر زوج خود شرط کند که ازدواج مجدد انجام ندهد، این شرط اصولاً سبب غیرنافذ شدن ازدواج مجدد می‌شود و چون از مفاد شرط و اراده نوعی مشروط‌له، رد نکاح مجدد زوج مستفاد می‌شود، نکاح اخیر مستند به رد سابق مشروط‌له، محکوم به بطلان است.

۳. نظریه برگزیده

گزینش یک نظریه از میان سه نظریه فوق، وابسته به دو ملاک است. ملاک اول، قوت تحلیلی مبانی هر نظریه و ملاک دوم، تطابق آن با نظام قانونی کشور است. از این‌رو ابتدا به تحلیل مبانی نظریات فوق پرداخته و سپس تطابق نظریات فوق با احکام قانونی سنجیده می‌شود.

۱.۳. تحلیل مبانی نظریه‌ها

طرفین دارای اهلیت، در انعقاد عقد آزادند و می‌توانند هر نوع تعهدی را که بخواهند در مقابل یکدیگر قبول کنند (بیگدلی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۸). به همین اعتبار می‌توان گفت که حقوق قراردادها، سرزمین آزادی اراده‌هاست. معنای اخیر را می‌توان در ماده ۱۰ قانون مدنی یافت که طبق آن، هر آنچه طرفین یک عمل حقوقی میان خود جعل کنند، مشروط به آنکه مخالف با قوانین آمره، نظم

عمومی و اخلاق حسنه نباشد، اصولاً نافذ و معتبر است. لذا در مواقعی که نسبت به عنوان عمل حقوقی و آثار آن چالشی ایجاد می‌شود، بهترین راهکار، رجوع به اراده به وجود آورندگان در حین انشای آن است (صفایی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص. ۴۸).

قرارداد پدیده‌ای اجتماعی است و معنای آن را باید در میان اغراض نوعی مردم جست. محصور کردن اثر قرارداد میان نظریات صرفاً تحلیلی از لحاظ علمی بسیار سودمند و درخور توجه است، اما با اقتضائات عملی فاصله بسیاری دارد. با ذکر این نکات، به نظر می‌رسد که هر تحلیلی در برابر تحلیل اراده طرفین طریقت دارد. با این دیدگاه، تحلیل زبان‌شناختی الفاظ قرارداد، بررسی آثار آن از حیث وضعی و تکلیفی و تمسک به نظریات متعدد، همگی در پرتوی شناسایی اراده طرفین معنا می‌یابد. لذا باید اصالت را به قصد نوعی طرفین داد و سایر تحلیل‌ها را مصروف شناسایی آن کرد.

وقتی که زوج بر زوج خود شرط می‌کند که در زمان وجود علقه زوجیت، نباید زوجه دیگری را اختیار کند، درصدد آن است که آرامش زندگی خویش را بدان طریق حفظ کند و خود را شریک زندگی همسری که زوجه دیگری اختیار کرده است، نبیند. پرواضح است که این هدف زمانی محقق می‌شود که زوج توانایی نکاح مجدد را نداشته باشد نه آنکه صرفاً ممنوعیتی تکلیفی را در مقابل خود ملاحظه کند. مطلب اخیر نخستین معنایی است که از شرط عدم ازدواج مجدد به ذهن متبادر می‌شود. لذا با توجه به فهم نوعی از عبارات شرط عدم ازدواج مجدد و حمل الفاظ آن بر معانی عرفیه، باید گفت که اراده طرفین بر بطلان ازدواج مجدد تعلق گرفته است نه بر صحت یا عدم نفوذ آن. از این رو اصولی‌ترین ضمانت اجرا برای شرط عدم ازدواج مجدد، بطلان عمل حقوقی مزبور در صورت تخلف است.

در میان سه مبنای ذکر شده جهت توجیه بطلان عمل حقوقی منافی با شرط، مبنای اول (ترادف عرفی شرط ترک فعل حقوقی با اسقاط حق) به جهت اصیل دانستن اغراض و اراده نوعی طرفین و نیز توجه به قرائن، بیشترین هم‌پوشانی را با بطلان عمل حقوقی منافی با شرط دارد. همچنین، با توجه به تحلیل ارائه شده از مبنای دوم (دلالت نهی بر بطلان عمل حقوقی منهی^۱ عنه)، این مبنا نیز بدان جهت که طفیلی اراده ناهی بوده و به عنوان طریقی جهت شناسایی مقصود واقعی وی در نظر گرفته شده است، می‌تواند جهت اثبات بطلان عمل حقوقی منافی با شرط مورد استفاده قرار گیرد.

مبنای سوم (سلب قدرت شرعی) ارتباط مستقیمی با ملاک اراده طرفین شرط ندارد، اما از لحاظ استدلالی، غنی و درخور توجه بوده و قادر است تا توجیه مناسبی را جهت بطلان عمل حقوقی منافی با شرط فراهم کند. مبنای چهارم (بطلان ناشی از رد سابق) نیز از لحاظ تحلیلی شایسته تأمل است، اما به نظر نمی‌رسد که همسو با اراده طرفین شرط باشد؛ زیرا اتکای نظری این مبنا بر نظریه «عدم نفوذ عمل حقوقی منافی با شرط» است و عمل اخیر را اصالتاً غیرنافذ می‌داند. با توجه به همین نکته، نمی‌توان نسبت وثیقی میان این مبنا و اراده طرفین پیدا کرد.

در نهایت، از منظر تحلیل اراده طرفین، باید قائل بود که ازدواج مجدد زوج در فرض اشتراط عدم ازدواج مجدد با اتکا بر سه مبنا «ترادف عرفی شرط ترک فعل حقوقی با اسقاط حق» و «دالت نهی بر فساد عمل منهی‌عنه» و «سلب قدرت شرعی» محکوم به بطلان است.

۲.۳. تطابق نظریه‌ها با نظام قانونی ایران

همان‌گونه که بیان شد، شرط عدم ازدواج مجدد ماهیتاً شرط ترک فعل حقوقی است. قانون مدنی به صراحت درباره ضمانت اجرای شرط ترک فعل حقوقی سخن نگفته است. از این رو اختلاف نظرها در این باب بسیار گسترده است. باین حال، می‌توان از برخی مواد قانون مدنی از جمله مواد ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۷۴ (محقق داماد، ۱۳۹۹، ج ۱، صص. ۲۶۰-۲۶۱؛ محقق داماد، ۱۴۰۱، ص. ۵۱؛ میرزائزاد جویباری، ۱۴۰۱، صص. ۴۰۴-۴۰۵) و ۶۷۹، ضمانت اجرای بطلان را نسبت به عمل حقوقی منافی با شرط استنباط کرد. در ادامه، ضمن تحلیل موارد فوق به توجیه این استنباط پرداخته می‌شود.

۱.۲.۳. ماده ۴۵۴ قانون مدنی

در ماده ۴۵۴ قانون مدنی آمده است «هرگاه مشتری مبیع را اجاره داده باشد و بیع فسخ شود، اجاره باطل نمی‌شود مگر اینکه عدم تصرفات ناقله در عین و منفعت بر مشتری صریحاً یا ضمناً شرط شده که در این صورت اجاره باطل است». به نظر می‌رسد که «عدم تصرفات ناقله» ظهور در شرط ترک فعل حقوقی و نه شرط نتیجه دارد؛ زیرا ماهیت تصرف، انجام کاری نسبت به ملک یا حق است و ناقله بودن نیز دلالت بر حقوقی بودن تصرف دارد.

در قسمت اول ماده، صحت وضعیت عمل حقوقی بعدی، با لفظ «باطل نمی‌شود» مورد اشاره قرار گرفته است، اما در قسمت دوم، قانون‌گذار با لفظ «باطل است» تصریح کرده است که عمل

منافی با شرط عدم تصرفات ناقله بی اعتبار تلقی می‌شود. با تحلیل زبان‌شناختی الفاظ این ماده، به نظر می‌رسد که منظور قانون‌گذار از واژه «باطل» در قسمت اول، «منفسخ» بوده است. برای تأیید این ادعا می‌توان به استفاده از این واژه در کنار فعل «نمی‌شود» - که دال بر تبدیل امر سابق به امر لاحق است - اشاره کرد؛ زیرا باطل در معنای «کان لم یکن»، صورتی بی‌معناست که از آغاز، نفوذ و اعتباری نداشته است (کاتوزیان، ۱۳۸۷، ج ۵، ص. ۱۰). به عبارت دیگر، هیچ‌گاه عمل حقوقی که در لحظه انعقاد به صورت صحیح واقع شده است، پس از مدتی به «باطل» تغییر نمی‌یابد. لذا باید گفت که قانون‌گذار، همان‌گونه که در مواد ۴۸۱، ۴۹۶ و ۴۹۷ قانون مدنی واژه باطل را به معنای «منفسخ» در نظر گرفته، در این ماده نیز به همین امر مبادرت ورزیده است. با استفاده از همین منطق، واژه «باطل» در قسمت دوم ماده، تخصصاً به معنای «کان لم یکن» و نه «منفسخ» است؛ زیرا در کنار فعل «است» - که بر اسناد وضعیت به شیء دلالت دارد - استعمال شده است. از این رو باید باطل اول را در معنای «منفسخ» و باطل دوم را در معنای «کان لم یکن» در نظر گرفت.

از منظر اصولی، اخذ مفهوم مخالف از این ماده، مفید این معناست که «هرگاه بایع بر مشتری شرط عدم تصرفات ناقله کرده باشد و باوجود این، مشتری مبیع را اجاره دهد، در صورت فسخ بیع، اجاره باطل است». این معنا از لحاظ اصولی حجیت دارد، اما از منظر تحلیلی واجد اشکال است. اول آنکه، اگر فسخ را موجب بی‌اعتباری اجاره بدانیم، آنگاه با توجه به مبانی، سبب این بی‌اعتباری نه بطلان، بلکه انفساخ است؛ زیرا اجاره به صورت صحیح منعقد شده است و یک امر عارضی نظیر فسخ قادر نیست که اجاره را از ابتدا بی‌اعتبار کند، اما با توجه به مطالب بند پیشین، پذیرش معنای انفساخ نیز واجد اشکال زبان‌شناختی است؛ زیرا انفساخ به معنای تبدیل قهری یک عمل حقوقی معتبر به یک عمل حقوقی بی‌اعتبار است و استعمال این معنا در کنار فعل «است» قابل پذیرش نیست.

علاوه بر ایراد اخیر، از منظر تحلیل حقوقی، با عنایت به اثر نسبی بودن قراردادهای، پذیرش تسری اثر شرط عدم تصرفات ناقله ضمن عقد بیع به عقد اجاره محل چالش است؛ زیرا مالکیت مستأجر بر مبنای عقد اجاره و حق فسخ بایع بر مبنای شرط ضمن عقد بیع بوده است و نمی‌توان مالکیت مستأجر را به واسطه اعمال خیار بایع زایل کرد؛ یعنی از لحاظ تحلیلی و بر مبنای نسبی

بودن قراردادها نمی‌توان پذیرفت که فسخ یک قرارداد موجب انفساخ قراردادی دیگر شود. با توجه به این توضیحات، باید گفت که قسمت دوم ماده ۴۵۴ در مقام بیان حکمی مستقل از قسمت اول آن است و اخذ مفهوم مخالف از کل این ماده، قابلیت پذیرش در نظام حقوقی ما را ندارد. از این رو شایسته بود که قانون‌گذار در دو ماده مجزا به بیان این دو حکم می‌پرداخت. لذا آنچه از قسمت دوم ماده برداشت می‌شود، بدین ترتیب است که «اگر عدم تصرفات ناقله در عین و منفعت بر مشتری صریحاً یا ضمناً شرط شده باشد، در این صورت اگر مشتری مبیع را اجاره دهد، اجاره باطل است»؛ یعنی انحلال اجاره متوقف بر فسخ بیع نیست و اجاره به موجب شرط عدم تصرفات ناقله، از اساس باطل است.

تعیین ضمانت اجرای بطلان برای تخلف از شرط عدم تصرفات ناقله بیان‌کننده آن است که از نگاه قانون‌گذار، این شرط ظاهراً شرط ترک فعل حقوقی است، اما واجد اثر شرط نتیجه است. به نظر می‌رسد که مبنای این امر آن است که قانون‌گذار پذیرفته است که از منظر عرف، هر جا که شرطی مبنی بر عدم انجام عمل حقوقی درج می‌شود، مقصود طرفین، اسقاط حق انجام آن عمل حقوقی است. برخی (محقق داماد، ۱۳۹۴، ص. ۶۹؛ محقق داماد، ۱۳۷۲، ص. ۵۴) تفسیر دیگری را از این ماده بیان داشته و استدلال کرده‌اند که مبنای بطلان، ناشی از وجود «نهی مستمر» و «رد سابق» است، اما به نظر می‌رسد که شناسایی این مبنا، محل چالش باشد؛ زیرا اولاً، بر این مبنا، عمل حقوقی منافی شرط اصولاً غیرنافذ دانسته می‌شود. ثانیاً، نهی، علی‌الاطلاق دال بر بطلان عمل حقوقی منهی‌عنه قلمداد می‌شود، اما همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، عدم نفوذ نسبتی با قصد طرفین ندارد و دلالت نهی بر بطلان نه علی‌الاطلاق، بلکه بسته به اراده ناهی صادق است. حکم این ماده نسبت به بیع و اجاره خصوصیت ندارد و می‌توان با استفاده از ملاک آن، به طرح قاعده کلی برای شناسایی ضمانت اجرای شرط ترک فعل حقوقی مبادرت کرد.

۲.۲.۳. ماده ۴۵۵ قانون مدنی

در ماده ۴۵۵ قانون مدنی آمده است «اگر پس از عقد بیع، مشتری تمام یا قسمتی از مبیع را متعلق حق غیر قرار دهد مثل اینکه نزد کسی رهن گذارد، فسخ معامله موجب زوال حق شخص مزبور نخواهد شد مگر اینکه شرط خلاف شده باشد». این ماده ارتباط وثیقی با ماده پیشین دارد و وجه تمایز آن با ماده مذکور آن است که این ماده، ناظر بر عقود است که اثر اولیه آن ایجاد حق برای

طرف عقد است درحالی‌که ماده پیشین ناظر بر عقود است که اثر اولیه آن، ایجاد ملک برای طرف عقد است.^۱

شرط خلاف در این ماده می‌تواند بر دو معنا دلالت کند. اول، بر شرط ترک فعل حقوقی و دوم، بر شرط نتیجه منفی (اسقاط حق). به نظر می‌رسد که قانون‌گذار به صورت عامدانه از تصریح اجتناب کرده است تا بیان دارد شرط خلاف به هر نحوی که باشد، موجد بی‌اعتباری عمل منفی با شرط است. مبنای این حکم با مبنای حکم پیشین یکسان است؛ یعنی قانون‌گذار به فهم عرفی از شرط عدم انجام عمل حقوقی اعتبار بخشیده و آن را مترادف با شرط نتیجه منفی انگاشته است.

به نظر می‌رسد که ایرادات حقوقی و زبان‌شناختی مذکور در ماده پیشین، در اینجا نیز وارد باشد؛ توضیح آنکه ایجاد حق، اثر عقود نظیر رهن است و زوال آن مبتنی بر انحلال عقد است. لذا باید برای این انحلال سببی مناسب جست. با دقت در فعل «نخواهد شد»، این‌گونه به ذهن متبادر می‌شود که حق تا قبل از فسخ موجود و پس از فسخ زایل می‌شود؛ یعنی زوال حق متوقف بر اعمال فسخ است. از این رو سبب زوال حق، فسخ عقد پایه است. این معنا، اگرچه از لحاظ اصولی صحیح، اما از لحاظ تحلیل حقوقی واجد اشکال است؛ زیرا بنا بر اصل نسبی بودن قراردادهای نمی‌توان قائل بود که فسخ یک قرارداد منجر به انفساخ قراردادی دیگر می‌شود. با این استدلال، باید این ماده را مانند ماده پیشین متضمن دو حکم دانست. حکم اول، منطوق ماده بدون وجود شرط خلاف است، اما حکم دوم آن است که «اگر پس از عقد بیع، مشتری با وجود شرط خلاف، تمام یا قسمتی از مبیع را از طریق عقد متعلق حق غیر قرار دهد، عقد اخیر باطل است». لازم به ذکر است که شرط خلاف باید با ماده ۹۵۹ قانون مدنی هماهنگی داشته باشد تا معتبر شناخته شود.

مانند ماده قبل، این ماده نیز خصوصیتی راجع به عقد رهن ندارد و تمام عقود را که اثر آن ایجاد حق برای طرف عقد است، شامل می‌شود. لذا از این ماده نیز می‌توان حکم بطلان اعمال منفی شرط (اعم از شرط ترک فعل حقوقی و شرط نتیجه منفی) را استنباط کرد.

۱. برای مطالعه بیشتر راجع به دسته‌بندی روابط حقوقی به «ملک»، «حق» و «حکم» رک. به: دریائی، ۱۴۰۳، الف، صص.

۳.۲.۳. ماده ۴۷۴ قانون مدنی

ماده ۴۷۴ قانون مدنی بیان می‌دارد «مستأجر می‌تواند عین مستأجره را به دیگری اجاره دهد مگر اینکه در عقد اجاره خلاف آن شرط شده باشد». در قسمت اخیر ماده، ضمیر «آن» به فعل «می‌تواند» بازمی‌گردد؛ یعنی اثر شرط خلاف، این است که «می‌تواند» را به «نمی‌تواند» مبدل می‌سازد. از آنجاکه صحت اجاره در فرض عدم وجود شرط خلاف، مبتنی بر وجود اهلیت تمتع و استیفا در مستأجر است، باید «می‌تواند» را حمل بر وجود اهلیت برای مستأجر و مآلاً صحت اجاره دوم قلمداد کرد. از این‌رو واژه «نمی‌تواند» نیز بر سلب اهلیت دلالت دارد که نتیجه قهری آن، بطلان اجاره دوم است.

از آنجاکه شرط خلاف می‌تواند در دو قالب شرط ترک فعل حقوقی و شرط نتیجه منفی درج شود، باید گفت که بنا بر اطلاق آن، می‌توان این شرط را شامل هر دو نوع دانست. بنابراین، چه شرط به‌صورت ترک فعل اجاره دادن باشد و چه به‌صورت اسقاط حق اجاره دادن، واجد اثر بطلان اجاره است.

مبنای این ماده را می‌توان در فروض دیگری نیز به کار بست؛ زیرا هیچ خصوصیتی را نمی‌توان در عقد اجاره یافت تا حکم ماده را محصور در عقد اجاره دانست. به همین جهت، هر جا که اهلیت تمتع یا استیفا برای انجام یک عمل حقوقی با رعایت مفاد ماده ۹۵۹ قانون مدنی سلب شود، آن عمل حقوقی باطل خواهد بود.

۴.۲.۳. ماده ۶۷۹ قانون مدنی

در ماده ۶۷۹ قانون مدنی آمده است «موکل می‌تواند هر وقت بخواهد وکیل را عزل کند مگر اینکه وکالت وکیل یا عدم عزل در ضمن عقد لازمی شرط شده باشد». عزل وکیل، ماهیتاً فسخ عقد جایز وکالت است. از این‌رو عدم عزل وکیل را باید به عدم اعمال حق فسخ از جانب موکل معنا کرد. با توجه به اینکه فسخ عمل حقوقی است، شرط عدم عزل را باید مصداقی از شرط ترک فعل حقوقی دانست. اثری که قانون‌گذار بر این شرط مترتب ساخته، باطل دانستن عزل و تبعاً بقای عقد وکالت است.

میان شرط ترک فعل حقوقی و شرط نتیجه منفی، تفاوت‌های بنیادینی وجود دارد، اما این‌گونه به نظر می‌رسد که قانون‌گذار اثر شرط عدم عزل را با اثر اسقاط حق فسخ یکسان دانسته است.

این امر بیان‌کننده آن است که از منظر قانون مدنی، مقصود واقعی طرفین از درج شرط ترک فعل حقوقی، اسقاط حق انجام آن عمل حقوقی است که از نظر اثر با شرط نتیجه یکسان است.

۵.۲.۳. ماده ۷۹۳ قانون مدنی

ماده ۷۹۳ قانون بیان می‌کند که «راهن نمی‌تواند در رهن تصرفی کند که منافی حق مرتهن باشد مگر به اذن مرتهن». به‌رغم آنکه ممکن است در بادی امر، این شائبه مطرح شود که مدلول این ماده، شناسایی وجود شرطی ضمنی در عقد رهن مبنی بر عدم تصرف منافی حق مرتهن بوده و از این جهت، این ماده در مقام تعیین ضمانت اجرای عدم نفوذ برای شرط ترک فعل حقوقی است، اما به نظر می‌رسد که این شائبه قابل رد باشد؛ زیرا عدم نفوذ تصرفات منافی با رهن، اثر خود عقد رهن بوده است که بدون شرط نیز حاصل می‌شود؛ بدین توضیح که عقد رهن موجد حق استیفای طلب از محل فروش عین مرهونه می‌شود و این حق جز از طریق اسقاط از جانب مرتهن و تلف عین مرهونه زایل نمی‌شود. لذا تصرفاتی که این حق را تضییع می‌کنند، باید متوقف بر اذن یا اجازه مرتهن باشد تا بدین طریق، وی از حق الرهانه خود صرف‌نظر کند. با این توضیح، این ماده اساساً از بحث تعیین ضمانت اجرای شرط ترک فعل حقوقی خروج موضوعی دارد.

نتیجه‌گیری

زوج از لحاظ تکلیفی مجاز است تا چهار زوجه دائمی اختیار کند، اما چنین امری عرفاً موجب رنجش خاطر زوجه اول است. از این رو می‌توان گفت که ازدواج مجدد زوج با غایت نکاح که همانا نیل به آرامش است، در تراحم است. به همین جهت، رایج است که در ضمن عقد نکاح، زوجه بر زوج شرط کند که در زمان وجود علقه زوجیت، زوجه دیگری را اختیار نکند.

در فقه و حقوق بحث‌هایی راجع به صحت یا بطلان شرط مزبور صورت گرفته است که در پژوهش حاضر پس از تحلیل و بررسی، بی‌اعتباری ادله بطلان تبیین و در پناه اصل صحت، شرط عدم ازدواج مجدد معتبر دانسته شد.

پس از اثبات صحت این شرط، مهم‌ترین پرسش این بود که اگر زوج از مفاد شرط تخلف کند، تأثیر وضعی شرط بر این ازدواج به چه صورت است؟ در پاسخ به پرسش اخیر، سه نظریه عمده با عناوین «نظریه صحت ازدواج مجدد»، «نظریه عدم نفوذ ازدواج مجدد» و «نظریه بطلان ازدواج مجدد» مطرح شد که پس از بررسی‌های تحلیلی، نظریه بطلان ازدواج مجدد با استفاده از دو

ملاک، به عنوان ضمانت اجرای اصولی شرط عدم ازدواج مجدد زوج مورد قبول قرار گرفت. نخستین ملاک، «تحلیل اراده نوعی طرفین شرط» بود که بر اساس آن، آنچه به عنوان مقصود واقعی طرفین شناسایی شد، این معنا بود که ازدواج مجدد اساساً نباید در عالم اعتبار واقع شود. فهم عرف نیز از شرط عدم ازدواج مجدد چنین است. لذا با حمل الفاظ شرط بر معانی عرفیه، باید قائل بود آنچه شرط شده، به ظاهر شرط ترک فعل حقوقی است، اما از منظر تحلیل اراده نوعی طرفین، شرط نتیجه منفی بوده و موجب اسقاط حق ازدواج مجدد برای زوج است. از این رو ازدواج مجدد زوج باطل محسوب می‌شود.

دومین ملاک، «تطابق نظریه‌ها با نظام قانونی ایران» بود که پس از اصطیاد قاعده‌ای کلی درباره ضمانت اجرای شرط ترک فعل حقوقی از مواد ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۷۴ و ۶۷۹ قانون مدنی، این نتیجه حاصل شد که از نظر نظام قانونی ایران، عمل منافی با شرط ترک فعل حقوقی محکوم به بطلان است. لذا مطابق با قاعده کلی، ازدواج مجدد زوج در فرض شرط عدم ازدواج مجدد نیز باطل قلمداد می‌شود.

پیشنهادهای

پذیرش نظریه بطلان نکاح مجدد در فرض اشتراط عدم ازدواج مجدد، از منظر فقهی و حقوقی پشتوانه استدلالی دارد، اما می‌تواند در عرصه اجتماعی پیامدهای منفی به همراه داشته باشد. مهم‌ترین سوءآثار اجتماعی آن عبارت است از نخست، بی‌ثباتی وضعیت حقوقی زوجه دوم و محرومیت او از حقوق مالی و حمایتی و دوم، بروز مشکلات برای فرزندان حاصل از نکاح باطل. با این حال، این آسیب‌ها را می‌توان با طراحی دقیق ضمانت‌های تکمیلی کاهش داد.

پیشنهاد نخست آن است که بطلان نکاح مجدد به عنوان ضمانت اجرای اصولی، به طور صریح در قانون اعلام شود تا شفافیت حقوقی و قطعیت رویه فراهم آید. دوم آنکه، سردفتران مکلف شوند هنگام اندراج شرط عدم نکاح مجدد، ضمانت اجرای بطلان و آثار آن را به طرفین تذکر دهند. مضافاً ضروری است که زوج از حیث ثبوتی از انعقاد نکاح مجدد محروم شود و قابلیت استعلام الکترونیکی برای دفاتر و حتی زوجه دوم نسبت به وضعیت محرومیت زوج فراهم شود تا از بروز نکاح باطل در بدو امر پیشگیری شود. در عین حال، در فرضی که زوجه دوم با جهل نسبت به وجود شرط یا حتی اصل ازدواج نخست وارد عقد شود، باید حمایت‌های قانونی ویژه‌ای

همچون دریافت غرامت و جبران خسارت‌های مادی و معنوی برای وی پیش‌بینی شود. افزون‌براین، می‌توان ضمانت اجرای کیفری خاص را برای زوج متخلف مقرر کرد تا بازدارندگی قوی‌تری ایجاد شود.

در ارتباط با فرزندان ناشی از چنین نکاحی نیز باید میان حکم شرعی و مصلحت اجتماعی تفکیک قائل شد. از حیث حکمی، اگر شرایط و طی به شبهه دراین خصوص محقق نباشد، حکم وراثت نسبت به طفل برقرار نمی‌شود و فرزند طبیعی از پدر ارث نمی‌برد. باین‌حال، برای دفع ضرر از طفل، قانون‌گذار می‌تواند از باب تعزیر مدنی، مقرر دارد پدر طبیعی در لحظه فوت، معادل سهم‌الارث فرزند مشروع به فرزند طبیعی مدیون شود. بدین ترتیب، از یک سو حکم شرعی رعایت می‌شود و از سوی دیگر، از محرومیت کامل فرزند جلوگیری خواهد شد.

به‌این ترتیب، هرچند نظریه بطلان در ظاهر می‌تواند منجر به محرومیت و تعارض‌های اجتماعی شود، اما با طراحی مجموعه‌ای از ضمانت اجرای مدنی، کیفری و حمایتی می‌توان از شدت این پیامدها کاست و آن را به‌عنوان یک ضمانت اجرای اصولی و کارآمد در نظام حقوقی تثبیت کرد.

منابع

- (۱) آخوند خراسانی، محمدکاظم بن حسین (۱۴۰۹ق). کفایة الاصول (طبع آل البيت) (جلد ۱). مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لاحیاء التراث.
- (۲) اصغری آقمشهدی، فخرالدین و اصغری آقمشهدی، محمدباقر (۱۳۹۰). ضمانت اجرای تخلف از شرط عدم ازدواج مجدد در عقد نکاح. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۲ (۴)، صص. ۷-۲۴.
- (۳) امامی، میرسیدحسن (۱۳۷۷). حقوق مدنی (جلد ۴). اسلامیه.
- (۴) انصاری، مرتضی بن محمدامین (۱۴۱۱ق). المکاسب (جلدهای ۲ و ۶). دارالذخائر.
- (۵) انصاری، مرتضی بن محمدامین و یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم (۱۴۱۰ق). حاشیه المکاسب (جلد ۱). اسماعیلیان.
- (۶) ایزدی فرد، علی اکبر و کاویار، حسین (۱۳۸۹). شرط عدم ازدواج مجدد در فقه و حقوق. مطالعات اجتماعی روان شناختی زنان، ۲۵ (۸)، صص. ۱۵۹-۱۷۸.
- (۷) بجنوردی، حسن، مهریزی، مهدی و درایتی، محمدحسین (۱۳۷۷). القواعد الفقهیه (جلد ۱). الهادی.
- (۸) بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ق). البرهان فی تفسیر القرآن (جلد ۱). بنیاد بعثت.
- (۹) بوذری نژاد، یحیی و مرندي، الهه (۱۳۹۴). نظریه اعتباریات علامه طباطبائی و نظام حقوقی-سیاسی جامعه. مطالعات حقوق عمومی، ۱ (۴۵)، صص. ۱۰۷-۱۲۲.
- (۱۰) بیگلری، عطاءالله (۱۳۹۴). حاکمیت اراده در فقه امامیه، نظام رومی-ژرمنی و حقوق ایران؛ درآمدی مبنایی-فلسفی. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۴۱ (۱۶)، صص. ۱۲۵-۱۵۰.
- (۱۱) پیلهور، مرضیه (۱۳۸۴). بررسی شرط عدم ازدواج مجدد مرد. فقه و تاریخ تمدن، ۵-۶ (۲)، صص. ۶۲-۵۲.
- (۱۲) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۶۸). حقوق خانواده. کتابخانه گنج دانش.
- (۱۳) حاجی علی، فریبا (۱۳۹۱). بررسی فقهی-حقوقی شرط ضمن عقد نکاح مبنی بر عدم ازدواج مجدد زوج. فقه و حقوق خانواده، ۱۷ (۵۶)، صص. ۶-۲۰.
- (۱۴) حائری اصفهانی، محمدحسین بن عبدالرحیم (۱۴۰۴ق). الفصول الغرویة فی الاصول الفقهیة (جلد ۱). دار احیاء العلوم الاسلامیه.
- (۱۵) حائری، عبدالکریم (بی تا). درالفوائد (جلد ۲). ۲۲ بهمن.
- (۱۶) حائری، محمدحسن، زیرجادی مشفق، علی و علی اکبری بابوکانی، احسان (۱۳۹۲). نقد و بررسی فقهی جواز شرط عدم ازدواج مجدد ضمن عقد نکاح. آموزه های فقه مدنی، ۵ (۷)، صص. ۵۳-۷۸.
- (۱۷) حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). وسائل الشیعة (جلدهای ۱۴ و ۱۸). مؤسسه آل البيت

(علیهم السلام) لایحیاء التراث.

۱۸) حلی (محقق)، جعفر بن حسن و یقال، عبدالحسین محمد علی (۱۴۰۸ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام (جلد ۲). اسماعیلیان.

۱۹) حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۳ق). مختلف الشیعة فی احکام الشریعة (جلد ۷). (جلدهای ۱ تا ۹).

۲۰) خسروشاهی، فرحناز (۱۳۷۷). شروط ضمن عقد نکاح. فقه حقوق خانواده (ندای صادق)، (۱۲).

۲۱) خمینی، روح الله (۱۳۸۶). البیع (جلد ۱). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (قدس سره).

۲۲) خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین (جلد ۲). مدینه العلم.

۲۳) خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۷ق). مصباح الفقاهة (جلد ۶). انصاریان.

۲۴) دریایی، رضا (۱۴۰۳، الف). تقسیم دعاوی در دادرسی مدنی به دعوی ملکی، حقی و حکمی

(جایگزینی برای دسته‌بندی دعوی به عینی و شخصی در حقوق ایران). مطالعات حقوق خصوصی،

۵۴ (۳)، صص. ۳۶۳-۳۸۸.

۲۵) دریایی، رضا (۱۴۰۳، ب). نقش «اعتباری» دانستن حقوق خصوصی در حل چالش‌های آن.

آموزه‌های فقه مدنی، ۱۶ (۳۰)، صص ۶۱-۸۸.

۲۶) روحانی، محمدصادق (بی‌تا). فقه‌الصادق (علیه السلام) (جلد ۲۲). مؤلف.

۲۷) زراعت، عباس (۱۳۸۴). دلالت نهی بر فساد منهی عنه و نظریه بطلان. دانشکده علوم انسانی دانشگاه

سمنان، ۱۲ (۴)، صص. ۷۵-۱۰۰.

۲۸) سعادت مصطفوی، سیدمصطفی (۱۳۸۳). ضمانت اجرای تخلف از شرط ترک فعل حقوقی. دین و

ارتباطات، ۲۴ (۶)، صص. ۱۷۱-۲۰۰.

۲۹) سیستانی، علی (۱۴۱۵ق). منهاج الصالحین؛ المعاملات (جلد ۳). مکتب آیت الله العظمی السید

السیستانی.

۳۰) شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق). اللمعة الدمشقیة فی فقه الامامیة (جلد ۱). دارالتراث.

۳۱) شهید ثانی، زین الدین بن علی (بی‌تا). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (جلد ۲). بی‌تا.

۳۲) شهیدی، مهدی (۱۳۷۹). حقوق مدنی؛ اصول قراردادها و تعهدات (جلد ۲). عصر حقوق.

۳۳) شیخ بهایی، محمد بن حسین و کریم، فارس حسون (۱۳۸۱). زبدة الاصول (البهای) (جلد ۱). مرصاد.

۳۴) صاحب جواهر، محمد حسن بن باقر، حلی (محقق)، جعفر بن حسن، استادی، رضا، آخوندی، علی،

قوچانی، عباس و قوچانی، محمود (بی‌تا). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام (جلد ۳۱). دار

احیاء التراث العربی.

۳۵) صادقی نشاط، امیر (۱۳۹۶). حقوق؛ واقعیت یا اعتبار (ماهیت حقوق). مطالعات حقوق خصوصی، ۴۱

(۴۷)، صص. ۳۷-۴۸.

(۳۶) صالح صدر، ابوالفضل (۱۴۰۲). بازپژوهی آثار فقهی و حقوقی تخلف از شرط عدم ازدواج مجدد در عقد نکاح با تأکید بر دیدگاه امام خمینی (رحمت‌الله علیه). هشتمین کنفرانس بین‌المللی فقه، حقوق و پژوهش‌های دینی.

(۳۷) صدر، محمدباقر (۱۳۹۵). المعالم الجديدة للاصول (جلد ۱). مكتبة النجاح.

(۳۸) صدر، محمدباقر و حکیم، محسن (۱۳۹۶). منهاج الصالحين (جلد ۲). دارالتعارف للمطبوعات.

(۳۹) صفایی، حسین (۱۳۸۴). قواعد عمومی قراردادها (جلد ۲). میزان.

(۴۰) صفایی، حسین (۱۴۰۱). مختصر حقوق خانواده. میزان.

(۴۱) طوسی، محمدبن حسن (۱۳۶۳). الاستبصار فیما اختلف من الاخبار (جلد ۳). دارالکتب الاسلامیه.

(۴۲) طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیه (جلد ۱). مكتبة المرتضوية.

(۴۳) عسکری، رضا (۱۳۹۴). ماهیت حکم وضعی و تفاوت آن با حکم تکلیفی از منظر اصولیون شیعه. مجله فقهی-حقوقی رسائل، ۲ (۴)، صص. ۲۷-۴۲.

(۴۴) عیاشی، محمدبن مسعود (۱۴۱۱ق). تفسیر العیاشی (جلد ۱). مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

(۴۵) فروغی، علیرضا (۱۳۹۱). آثار و ویژگی‌های حق از دیدگاه فقه امامیه و قانون مدنی. دانش حقوق مدنی، ۱ (۱)، صص. ۱-۱۴.

(۴۶) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷). حقوق مدنی؛ قواعد عمومی قراردادها (انحلال قرارداد) (جلد ۵). شرکت سهامی انتشار.

(۴۷) کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۹). دوره مقدماتی حقوق مدنی: اموال و مالکیت. تهران: میزان.

(۴۸) کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۰). دوره مقدماتی حقوق مدنی: خانواده. تهران: میزان.

(۴۹) کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۲). ایقاع. میزان.

(۵۰) گلپایگانی، محمدرضا (۱۳۷۱). هدایة العباد (جلد ۱). دارالقرآن الکریم.

(۵۱) لاریجانی، محمدصادق (۱۳۸۷). معرفت دینی. مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان.

(۵۲) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۷۲). تحلیل ماده ۴۵۴ قانون مدنی. مجله حقوقی دادگستری، ۵۷ (۹)، صص. ۴۵-۵۴.

(۵۳) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۸۴). مفاد شرط فعل مالی ضمن عقد در حقوق اسلامی. تحقیقات حقوقی، ۱ (۸)، صص. ۸۵-۱۱۴.

(۵۴) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۴). وضعیت حقوقی معامله فضولی مسبوق به منع. فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۱۸ (۶۹)، صص. ۲۳-۳۳.

- (۵۵) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۹). نظریه عمومی شروط و التزامات در حقوق اسلامی (جلد ۱). مرکز نشر علوم اسلامی.
- (۵۶) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۴۰۱). قواعد فقه؛ بخش مدنی ۲. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- (۵۷) مکارم شیرازی، ناصر و قدسی، احمد (۱۴۲۸ق). انوارالاصول (جلد ۱). مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
- (۵۸) موسوی بجنوردی، سیدمحمد (۱۳۶۶). دو قاعده فقهی. حق مطالعات حقوقی و قضایی، ۹ (۱)، صص ۴۲-۱۱.
- (۵۹) موسوی بجنوردی، سیدمحمد (۱۳۷۳). شرط ترک ازدواج مجدد زوج در ضمن عقد نکاح از جانب زوجه. حقوقی دادگستری، ۱۱ (۱)، ۴۹-۵۶.
- (۶۰) موسوی بجنوردی، محمد (۱۳۷۹). قواعد فقهیه (جلد ۲). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت الله علیه).
- (۶۱) میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن (۱۳۷۸). قوانین الاصول (جلد ۱). مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- (۶۲) میری گرجی، سیده معصومه و میرهاشمی، زهراسادات (۱۴۰۳). بازپژوهی الزام و آثار شرط عدم ازدواج مجدد زوج ضمن عقد نکاح بر اساس حاکمیت اراده. نامه الهیات، ۶۶ (۱۷)، صص. ۴۳-۶۵.
- (۶۳) میرزائزاد جویباری، اکبر (۱۴۰۱). نقدی بر آرای استاد کاتوزیان درباره تفکیک میان ضمانت اجرای نقض تعهد به ترک فعل حقوقی و شرط نتیجه منفی. مطالعات حقوق خصوصی، ۶۳ (۵۲)، صص. ۴۰۹-۳۸۹.
- (۶۴) نایینی، محمدحسین، انصاری، مرتضی بن محمدامین و خوانساری نجفی، موسی (۱۳۷۳). منیه الطالب فی حاشیه المکاسب (جلد ۲). المکتبه المحمديه.
- (۶۵) نعمت اللهی، اسماعیل (۱۳۸۸). ضمانت اجرای شرط فعل حقوقی. حقوق اسلامی، ۲۳ (۶)، صص. ۷-۳۶.
- (۶۶) نعمت اللهی، اسماعیل (۱۳۹۰). تحلیل فقهی حق عینی و حق دینی و مفاهیم مرتبط. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۲ (۳)، ۱۰۹-۱۳۲.
- (۶۷) یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم و خمینی، سیدروح الله (۱۳۸۰). العروة الوثقی مع تعالیک الامام الخمينی (چاپ قدیم) (جلد ۲). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (قدس سره).

References

- 1) Akhund Khorasani, Mohammad Kazim ibn Hossein (1409 AH/1988). Kefāyat al-uṣūl (Aal al-Bayt ed., Vol. 1). Qom: Aal al-Bayt Institute [in Arabic].
- 2) Ansari, Morteza ibn Mohammad Amin (1411 AH/1990). al-Makāsib (Vols. 2 & 6). Qom: Dar al-Dakha'ir [in Arabic].
- 3) Ansari, Morteza ibn Mohammad Amin, & Yazdi, Mohammad Kazim ibn Abd al-Azim (1410 AH/1989). Ḥāshiyat al-Makāsib (Vol. 1). Qom: Ismā'iliyān [in Arabic].
- 4) Asghari Aghmashhadi, Fakhr al-Din, & Asghari Aghmashhadi, Mohammad Baqir (1390 SH/2011). Żamānat-e Ejṛā-ye Taḳallof az Šart-e 'Adam-e Ezdavāj-e Mojaddad dar 'Aqd-e Nekāḥ [Sanction for Violation of the Condition of Non-Remarriage in Marriage Contract]. Motale'at-e Feqh va Hoquq-e Eslami [Islamic Jurisprudence and Law Studies], Vol. 2, No. 4, pp. 7-24 [in Persian].
- 5) Askari, Reza (1394 SH/2015). Māhīyat-e Ḥokm-e Vaz'ī va Tamāyoz-e Ān bā Ḥokm-e Taklifi az Manẓar-e Oṣūliyūn-e Ši'eh [Nature of Declaratory Ruling and Its Distinction from Prescriptive Ruling from the Perspective of Shi'i Legal Theorists]. Majalleh-ye Feqhi-Hoquqi-ye Rasa'il, Vol. 2, No. 4, pp. 27-42 [in Persian].
- 6) Ayyashi, Mohammad ibn Mas'ud (1411 AH/1990). Tafsīr al-'Ayyāšī (Vol. 1). Beirut: Al-A'lami Foundation for Publications [in Arabic].
- 7) Bahrani, Hashim ibn Sulayman (1415 AH/1994). al-Burhān fī tafsīr al-Qur'ān (Vol. 1). Tehran: Bonyad-e Be'sat [in Arabic].
- 8) Bigdeli, Ataollah (1394 SH/2015). Ḥākemīyat-e Erādeh dar Feqh-e Emāmīyeh, Neẓām-e Rūmī-Žermanī va Ḥoqūq-e Īrān; Darāmadī Mabnāyī-Falsafī [Autonomy of Volition in Shia Jurisprudence, the Romano-Germanic, and Iran's Legal System: A Basic Philosophic Introduction]. Pazhoheshnameh-ye Hoquq-e Eslami [Journal of Islamic Law Research], Vol. 41, No. 16, pp. 125-150 [in Persian].
- 9) Bojnourdi, Hasan, Mehrizi, Mehdi, & Derayati, Mohammad Hossein (1377 SH/1998). al-Qavā'id al-feqhīyah (Vol. 1). Qom: Al-Hadi [in Arabic].
- 10) Bouzarinejad, Yahya, & Marandi, Elaheh (1394 SH/2015). Naẓariyeh-ye E'tebāriyāt-e 'Allāmeḥ Ṭabāṭabā'ī va Neẓām-e Ḥoqūqī-Siyāsī-ye Jāme'eh [Allameh Tabataba'i's Theory of Mental Constructs (I'tibariyat) and the Legal-Political System of Society]. Molate'at-e Hoquq-e Omumi [Public Law Studies], Vol. 1, No. 45, pp. 107-122 [in Persian].
- 11) Daryaei, Reza (1403 SH/2024a). Taqṣīm-e Da'āvi dar Dādrasī-ye Madanī beh Da'vi-ye Malkī, Ḥaqqī va Ḥokmī (Jāygazinī barāye Dasteh-bandī-ye Da'vi beh 'Aynī va Šakṣī dar Ḥoqūq-e Īrān) [Classification of Lawsuits in Civil Procedure into Property, Right-Based, and Ruling-Based Lawsuits (A Replacement for In Rem vs. In Personam Classification in Iranian Law)]. Molate'at-e Hoquq-e Khososi [Private Law Studies], Vol. 54, No. 3, pp. 363-388 [in Persian].
- 12) Daryaei, Reza (1403 SH/2024b). Naqṣ-e "E'tebāri" Dānestan-e Ḥoqūq-e Koṣūšī dar Ḥall-e Čālesh-hā-ye Ān [The Role of Considering Private Law as Constructive/Mental (I'tibari) in Solving Its Challenges]. Amoozeh-hay-e Feqh-

- e Madani [Civil Jurisprudence Doctrines], Vol. 16, No. 30, pp. 61-88 [in Persian].
- 13) Emami, Mir Sayyid Hasan (1377 SH/1998). *Hoquq-e Madani* [Civil Law] (Vol. 4). Tehran: Islamiyah [in Persian].
  - 14) Foroughi, Alireza (1391 SH/2012). *Ātār va Vežegī-hā-ye Haqq az Dīdgah-e Feqh-e Emāmīyeh va Qānūn-e Madanī* [Effects and Characteristics of Right from the Perspective of Imami Jurisprudence and Civil Law]. *Danesh-e Hoquq-e Madani* [Civil Law Knowledge Journal], Vol. 1, No. 1, pp. 1-14 [in Persian].
  - 15) Golpayegani, Mohammad Reza (1371 SH/1992). *Hidāyat al-ibād* (Vol. 1). Qom: Dar al-Quran al-Karim [in Arabic].
  - 16) Haeri Isfahani, Mohammad Hossein ibn Abd al-Rahim (1404 AH/1983). *al-Fuṣūl al-Ġarraviyah fi al-uṣūl al-feqhīyah* (Vol. 1). Beirut: Dar Ihya al-Ulum al-Islamiyah [in Arabic].
  - 17) Haeri, Abd al-Karim (n.d.). *Durar al-favā'id* (Vol. 2). Qom: 22 Bahman [in Arabic].
  - 18) Haeri, Mohammad Hasan, Zebajadi Moshfeq, Ali, & Aliakbari Babokani, Ehsan (1392 SH/2013). *Naqd va Barresi-ye Feqhī-ye Jawāz-e Šarṭ-e 'Adam-e Ezdavāj-e Mojaddad Zemn-e 'Aqd-e Nekāh* [Jurisprudential Critique of the Permissibility of Non-Remarriage Condition in Marriage Contract]. *Amoozeh-hay-e Feqh-e Madani* [Civil Jurisprudence Doctrines], Vol. 5, No. 7, pp. 53-78 [in Persian].
  - 19) Haji Ali, Fariba (1391 SH/2012). *Barresi-ye Feqhī-Hoquqī-ye Šarṭ-e Zemn-e 'Aqd-e Nekāh Mabnī bar 'Adam-e Ezdavāj-e Mojaddad-e Zawj* [Jurisprudential-Legal Study of the Stipulation of Non-Remarriage of the Husband in Marriage Contract]. *Feqh va Hoquq-e Khanevadeh* [Family Law and Jurisprudence], Vol. 17, No. 56, pp. 6-20 [in Persian].
  - 20) Hilli (Muhaqqiq), Jafar ibn Hasan, & Baqqal, Abd al-Hossein Mohammad Ali (1408 AH/1987). *Šarā'i al-Eslām fi masā'il al-ḥalāl va al-ḥarām* (Vol. 2). Qom: Ismā'iliyān [in Arabic].
  - 21) Hilli, Hasan ibn Yousuf ibn Mutahhar (1413 AH/1992). *Muḳtalaḥ al-Šī'ah fi aḥkām al-šarī'ah* (Vol. 7). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
  - 22) Hurr al-Amili, Mohammad ibn Hasan (1416 AH/1995). *Wasā'il al-Šī'ah* (Vols. 14 & 18). Qom: Aal al-Bayt Institute [in Arabic].
  - 23) Izadifard, Ali Akbar, & Kaviyar, Hossein (1389 SH/2010). *Šarṭ-e 'Adam-e Ezdavāj-e Mojaddad dar Feqh va Hoquq* [Condition of Non-Remarriage in Jurisprudence and Law]. *Motale'at-e Ejtema'i Ravanshenakhti-ye Zanan* [Women's Psychological Social Studies], Vol. 25, No. 8, pp. 159-178 [in Persian].
  - 24) Jafari Langarudi, Mohammad Jafar (1368 SH/1989). *Hoquq-e Khānevādeh* [Family Law]. Tehran: Ganj-e Danesh [in Persian].
  - 25) Katouzian, Nasser (1387 SH/2008). *Hoquq-e Madanī; Qavā'id-e 'Umūmī-ye Qarārdādhā (Enḥelāl-e Qarārdād)* [Civil Law; General Rules of Contracts (Dissolution of Contract)] (Vol. 5). Tehran: Enteshar Publishing Company [in Persian].
  - 26) Katouzian, Nasser (1399 SH/2020). *Dowreh-ye Moqaddamāti-ye Hoquq-e*

- Madanī: Amvāl va Mālekīyat [Introductory Course of Civil Law: Property and Ownership]. Tehran: Mizan [in Persian].
- 27) Katouzian, Nasser (1400 SH/2021). Dowreh-ye Moqaddamāti-ye Hoquq-e Madanī: Khānevādeh [Introductory Course of Civil Law: Family]. Tehran: Mizan [in Persian].
  - 28) Katouzian, Nasser (1402 SH/2023). Īqā' [Unilateral Juridical Act]. Tehran: Mizan [in Persian].
  - 29) Khoei, Abu al-Qasim (1410 AH/1989). Minhāj al-šāliḥīn (Vol. 2). Qom: Madinat al-Ilm [in Arabic].
  - 30) Khoei, Abu al-Qasim (1417 AH/1996). Mišbāḥ al-faḡāhah (Vol. 6). Qom: Ansariyan Institute [in Arabic].
  - 31) Khomeyni, Ruhollah (1386 SH/2007). al-Bay' (Vol. 1). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Arabic].
  - 32) Khosrowshahi, Farahnaz (1377 SH/1998). Šurūṭ-e Žemn-e 'Aqd-e Nekāḥ [Stipulations within Marriage Contract]. Feqh-e Hoquq-e Khanevadeh (Neday-e Sadeq) [Family Law Jurisprudence], No. 12 [in Persian].
  - 33) Larijani, Mohammad Sadiq (1387 SH/2008). Ma'refat-e Dīnī [Religious Knowledge]. Qom: Tebyan Cultural and Information Institute [in Persian].
  - 34) Makarem Shirazi, Naser, & Qodsi, Ahmad (1428 AH/2007). Anvār al-uṣūl (Vol. 1). Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School [in Arabic].
  - 35) Miri Gorji, Sayyideh Masoumeh, & Mirhashemi, Zahra Sadat (1403 SH/2024). Bāzpazhūheshī-ye Elzām va Āṭār-e Šarṭ-e 'Adam-e Ezdavāj-e Mojaddad-e Zawj Žemn-e 'Aqd-e Nekāḥ bar Asās-e Ḥākemīyat-e Erādeh [Re-studying the Enforcement and Effects of Husband's Non-Remarriage Condition in Marriage Contract Based on Autonomy of Will]. Nameh-ye Elohiyat [Theology Letter], Vol. 66, No. 17, pp. 43-65 [in Persian].
  - 36) Mirzanejad Jouybari, Akbar (1401 SH/2022). Naqdī bar Ārā'-ye Ostād Katūziyān dar Bāreh-ye Tafkīk miān-e Žamānat-e Ejra-ye Naqz-e Ta'ahhod beh Tark-e Fe'l-e Hoquqī va Šarṭ-e Natijeh-ye Manfi [Critique on Professor Katouzian's Views Regarding the Distinction Between the Sanction for Breach of Obligation to Refrain from Juridical Act and Negative Result Condition]. Molate'at-e Hoquq-e Khososi [Private Law Studies], Vol. 63, No. 52, pp. 389-409 [in Persian].
  - 37) Mirza-ye Qomi, Abu al-Qasim ibn Mohammad Hasan (1378 SH/1999). Qavānīn al-uṣūl (Vol. 1). Tehran: Al-Maktabah al-Ilmiyah al-Islamiyah [in Arabic].
  - 38) Mohaghegh Damad, Sayyid Mustafa (1372 SH/1993). Taḥlīl-e Māddeh-ye 454-e Qānūn-e Madanī [Analysis of Article 454 of the Civil Code]. Majalleh-ye Hoquqi-ye Dadgostari [Justice Law Journal], Vol. 57, No. 9, pp. 45-54 [in Persian].
  - 39) Mohaghegh Damad, Sayyid Mustafa (1384 SH/2005). Mafād-e Šarṭ-e Fe'l-e Mālī Žemn-e 'Aqd dar Hoquq-e Eslāmī [Content of Financial Action Condition in Contract in Islamic Law]. Tahqiqat-e Hoquqi [Legal Research Journal], Vol. 1, No. 8, pp. 85-114 [in Persian].

- 40) Mohaghegh Damad, Sayyid Mustafa (1394 SH/2015). Vaz'iyat-e Hoquqi-ye Mu'amaleh-ye Fozuli-ye Masbuq beh Man' [Legal Status of Unauthorized Transaction Preceded by Prohibition]. Faslnameh-ye Tahqiqat-e Hoquqi [Legal Research Quarterly Journal], Vol. 18, No. 69, pp. 23-33 [in Persian].
- 41) Mohaghegh Damad, Sayyid Mustafa (1399 SH/2020). Nazariyeh-ye 'Umumi-ye Surut va Eltezamat dar Hoquq-e Eslami [General Theory of Conditions and Obligations in Islamic Law] (Vol. 1). Tehran: Islamic Publication Center [in Persian].
- 42) Mohaghegh Damad, Sayyid Mustafa (1401 SH/2022). Qava'id-e Feqh; Baksh-e Madani 2 [Jurisprudential Rules; Civil Section 2]. Tehran: SAMT [in Persian].
- 43) Mousavi Bojnourdi, Sayyid Mohammad (1366 SH/1987). Do Qa'ideh-ye Feqhi [Two Jurisprudential Rules]. Haqq: Motale'at-e Hoquqi va Qazayi [Haqq: Legal and Judicial Studies], Vol. 9, No. 1, pp. 11-42 [in Persian].
- 44) Mousavi Bojnourdi, Sayyid Mohammad (1373 SH/1994). Sart-e Tark-e Ezdavaj-e Mojaddad-e Zawj dar Zemn-e 'Aqd-e Nekah az Janeb-e Zawjeh [Condition of Refraining from Husband's Remarriage in Marriage Contract by the Wife]. Hoquqi-ye Dadgostari [Justice Legal Journal], Vol. 11, No. 1, pp. 49-56 [in Persian].
- 45) Mousavi Bojnourdi, Sayyid Mohammad (1379 SH/2000). al-Qava'id al-feqhiah (Vol. 2). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Arabic].
- 46) Naeini, Mohammad Hossein, Ansari, Morteza ibn Mohammad Amin, & Khonsari Najafi, Musa (1373 SH/1994). Munyat al-talib fi hashiyat al-Makasib (Vol. 2). Tehran: Al-Maktabah al-Mohammadiyah [in Arabic].
- 47) Ne'matollahi, Esmail (1388 SH/2009). Zamanat-e Ejra-ye Sart-e Fe'l-e Hoquqi [Sanction for Condition of Juridical Act]. Hoquq-e Eslami [Islamic Law Journal], Vol. 23, No. 6, pp. 7-36 [in Persian].
- 48) Ne'matollahi, Esmail (1390 SH/2011). Tahsil-e Feqh-ye Haqq-e 'Ayni va Haqq-e Deyni va Mafahim-e Mortabet [Jurisprudential Analysis of Real Right (In Rem) and Personal Right (In Personam) and Related Concepts]. Motale'at-e Feqh va Hoquq-e Eslami [Islamic Jurisprudence and Law Studies], Vol. 2, No. 3, pp. 109-132 [in Persian].
- 49) Pilehvar, Marziyeh (1384 SH/2005). Barresi-ye Sart-e 'Adam-e Ezdavaj-e Mojaddad-e Mard [Examining the Condition of the Husband's Non-Remarriage]. Feqh va Tarikh-e Tamaddon [Jurisprudence and History of Civilization], Vol. 5-6, No. 2, pp. 52-62 [in Persian].
- 50) Rouhani, Mohammad Sadiq (n.d.). Feqh al-Shadiq (Vol. 22). Qom: Author [in Arabic].
- 51) Sa'adat Mostafavi, Sayyid Mustafa (1383 SH/2004). Zamanat-e Ejra-ye Takallof az Sart-e Tark-e Fe'l-e Hoquqi [Sanction for Violation of Condition to Refrain from Juridical Act]. Din va Ertebatat [Religion and Communication], Vol. 24, No. 6, pp. 171-200 [in Persian].
- 52) Sadeghi Neshat, Amir (1396 SH/2017). Hoquq; Vaque'iyat ya E'tebār (Māhiyat-e Hoquq) [Law; Reality or Mental Construction (Nature of Law)]. Motale'at-e

- Hoquq-e Khososi [Private Law Studies], Vol. 41, No. 47, pp. 37–48 [in Persian].
- 53) Sadr, Mohammad Baqir (1395 SH/2016). *al-Ma'ālim al-jadidah lil-uşul* (Vol. 1). Tehran: Maktabat al-Najah [in Arabic].
  - 54) Sadr, Mohammad Baqir, & Hakim, Mohsen (1396 SH/2017). *Minhāj al-şāliḥin* (Vol. 2). Beirut: Dar al-Ta'arof [in Arabic].
  - 55) Safai, Hossein (1384 SH/2005). *Qavā'id-e 'Umūmī-ye Qarārdādḥā* [General Rules of Contracts] (Vol. 2). Tehran: Mizan [in Persian].
  - 56) Safai, Hossein (1401 SH/2022). *Moḳtaşar-e Ḥoquq-e Khānevādeh* [Concise Family Law]. Tehran: Mizan [in Persian].
  - 57) Şahib al-Jawahir, Mohammad Hasan ibn Baqir (n.d.). *Javāhir al-kalām fi şarḥ Şarā'i' al-Eslām* (Vol. 31). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi [in Arabic].
  - 58) Saleh Sadr, Abolfazl (1402 SH/2023). *Bāzpazhūheshī-ye Aṭār-e Feqhī va Ḥoquqī-ye Taḳallof az Şarḥ-e 'Adam-e Ezdavāj-e Mojaddad dar 'Aqd-e Nekāḥ bā Ta'kid bar Dīdgah-e Imām Khomaynī* [Re-studying the Jurisprudential and Legal Effects of Breach of Non-Remarriage Condition in Marriage Contract with Emphasis on Imam Khomeini's Viewpoint]. 8th International Conference on Jurisprudence, Law and Religious Research [in Persian].
  - 59) Shahid-e Awwal, Mohammad ibn Makki (1410 AH/1989). *al-Lum'at al-Damashqiyah fi feqh al-Emāmīyah* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Turath [in Arabic].
  - 60) Shahid-e Sani, Zain al-Din ibn Ali (n.d.). *al-Rawḍat al-bahiyah fi şarḥ al-Lum'at al-Damashqiyah* (Vol. 2). [n.p.] [in Arabic].
  - 61) Shahidi, Mehdi (1379 SH/2000). *Ḥoquq-e Madanī; Oşul-e Qarārdādḥā va Ta'ahhodāt* [Civil Law; Principles of Contracts and Obligations] (Vol. 2). Tehran: Asr-e Hoquq [in Persian].
  - 62) Sheikh Bahai, Mohammad ibn Hossein, & Karim, Fares Hassoun (1381 SH/2002). *Zubdat al-uşul* (Vol. 1). Qom: Mersad [in Arabic].
  - 63) Sistani, Ali (1415 AH/1994). *Minhāj al-şāliḥin: al-Mu'āmalāt* (Vol. 3). Qom: Office of Grand Ayatollah Sistani [in Arabic].
  - 64) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1363 SH/1984). *al-Istibşār fīmā iḳtalafa min al-aḳbār* (Vol. 3). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah [in Arabic].
  - 65) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1387 AH/1967). *al-Mabsūṭ fi feqh al-Emāmīyah* (Vol. 1). Tehran: Al-Maktabah al-Murtadaviyah [in Arabic].
  - 66) Yazdi, Mohammad Kazim ibn Abd al-Azim, & Khomeini, Sayyid Ruhollah (1380 SH/2001). *al-'Urwat al-vuṭṭā ma'a ta'liqāt al-Imām al-Khumaynī* (Vol. 2). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Arabic].
  - 67) Zera'at, Abbas (1384 SH/2005). *Delālat-e Nahy bar Fasād-e Manhī-un-'Anhu va Nazariyeh-ye Boṭlān* [Implication of Prohibition on the Corruption of the Prohibited Act and the Theory of Nullity]. *Daneshkadeh-ye Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Semnan* [Faculty of Humanities of Semnan University], Vol. 12, No. 4, pp. 75–100 [in Persian].